"Людині треба спізнати інтуїтивні процеси появи життя і смерті. Тоді вона взнає, що жити їй — повнотою гармонійною з природним життям".

Михайло Івченко

I

З заходу дмуть дужі, поривчасті вітри, свистять під вікнами і гонять густі сірі отари туманів. В подвійне заплакане вікно видно кілька низеньких, брудних, з облупленими стінами будинків повітового міста, намоклу руду дощану огороду, клапоть вулиці з великими брудними калюжами. На городі ворона рілля. В ній такі ж калюжі і зелені плями нерозталої криги. Густими ковтунами звисають темно-руді, безнадійно пригнічуючі хмари. І здається, що от-от вони спустяться і придавлять землю. Вітер з злісно-скаженими поривами б’ється об вікно, і прилипла соломинка жалібно ялозить по шибці. Сусідні голі дерева сердито сперечаються, скидаючи з себе великі буйні краплі дощу.

Я стою коло вікна і безнадійно тупим поглядом вдивляюся в той невеликий клаптик краєвиду, який розкидається перед моїми очима, і на мене поволі находить байдужий, без кінця тоскний настрій. Хоч би клапоть, самий малесенький, ясного неба, далекого обрію!..

Але ж нікуди подітись. Уже третій тиждень хворий на легені і не виходжу з кімнати. Час іде нудно, в’яло, без кінця довго. Робить нічого не хочеться — книжки, які прислали з земської книгарні, перечитав, а за новими чомусь неохота посилати.

І, власне, чого мене закинула доля в оце брудне, огидливе повітове місто? Люди дикі, дивляться на тебе, як вовки з нір виглядають, і, коли наміряєшся заговорити, зараз же тікають засмучені. А між собою сентиментальничають, особливо підстаркуваті панночки.

К лихій годині службу, кар’єру, оту саму світлу земську агрономію! І нічого в ній світлого немає! Се просто красні слова.

А проте, ні… Може, се просто настрій такий гидотний, хворість моя. А може, відсутність вражень? День на день такий схожий!

Вранці, коли я прокидаюсь, в моїй кімнаті стукає шклянками покоївка Феня. Готує сніданок. Як я її ненавиджу! Завжди недбайливо, неохайно одягнена, з-під старої блузки виглядає брудна сорочка. Уся якась руда, з ластовинням, товсті сині пристрасні губи, сірі вицвілі очі, вирячені, як у рака. І ні одної ясної думки в них — якась непорушна тупість, ворожість. Се просто сама косність провінціального міста.

Ах, у Київ би зараз, в студентську кімнату, до товариства! І чого той ще вітер так настирливо шумить?

Вона кілька разів намірялась залицятись до мене — кидала таємничі, закликаючі погляди, грубо кокетувала. Але, зустрівши ворожу холодну відповідь з мого боку, схаменулась. Стала злісною, роздратованою і з того часу почала неймовірно грабувати мене. Грабувала одверто, грубо, нахабно. Я се помічав на кожнім кроці. Куди б не посилав, що б вона не купувала, в неї все виходило вдвічі-втричі коштовніш звичайного. Проте вона й не крилась.

Годин в одинадцять приїжджав лікар, червоний огрядний добродій. Повільно вистукував, вислухував.

— Ну, пане агрономе, ваші справи гаразд, — говорив хриплим голосом. — Іде на поправку.

Він з ввічливості сідав на стілець і, поки я одягався, починав розповідати мені місцеві новини, хоч вони мене зовсім не цікавили.

— Ну, а тут у вас, — кивав він головою на стіну, — усе гаразд?

— А що саме? — не розуміючи питав я.

— А ви й не знаєте? Ех, ви! А ще й панич. Куди ж ви здатні?.. Щоб жить сусідою отакої дамочки та нічого й не добитись! Не буде з вас, як бачу, путньої людини.

— Пробачте, пане лікарю… Але я виконую тільки дієту, — жартуючи, відповідаю йому, — не хвилюватись і не дражнити себе. А потім я третій день тільки, як піднявся з ліжка. І ні разу не бачив моєї сусідки, — починаю виправдуватись.

— Ну, задля цього слід було б порушити і дієту. — Він кілька хвилин помовчав, потім трохи тихше і сумно додав:

— Шкода пані, дуже шкода. Красива, молода, хороша людина. А так, покотилась усе вниз, прямо аж дивно. І справді не знаєш, де спіткнешся.

— А хто ж вона, пане лікарю?

— Солом’яна вдова — зрозуміли? — трохи сердито відповідає лікар. — Ну, прощавайте, поправляйтесь! Скоро настане весна, будете бігати за дівчатами. А мені треба їхати далі. Погода така паскудна — півміста хворіє.

Він неохоче, з натугою піднімається. Міцно стискуємо руки. Доктор ніяково мне кредитку і потім ховає її в кишеню.

І от знову нудота, одноманітність і туга. Я кілька разів проходжу з кутка в куток кімнати і йду до свого господаря — скоріше день пройде.

— Моє шанованнє, Іване Івановичу! З добрим ранком!

— А, драстуйте, драстуйте. Ну, що, як сьогодні? — Він піднімається з крісла, знімає окуляри і привітливо трясе мою руку.

— Дякую! Здається, краще.

— Ну, то й слава Богу, слава Богу! А от, бачте, мене не послухали — давно б уже гуляли. А то все лікарі та лікарі. А хіба вони помагають? їм аби гроші. Ось побачите — зразу, може й нічого буде, а потім се все окошиться. Шкода, що не хочете мене послухати — нічого не було б, як рукою зняло б.

Іван Іванович лікує гомеопатією, і се його болюче місце. Я навмисне починаю переводити балачку.

— Ну, а як ваші твори, Іване Івановичу?

— А нічого, нічого. Потроху посуваються.

— Що ж ви пишете?

— Зараз розбираю твори Хоми Фівейського.

І він починає мені читати. Я уважно слухаю і, правду кажучи, нічого не розумію.

Стиль у нього страшно заплутаний, канцелярський. Висловлюється невиразно, і, власне, невідомо, про що він пише і чого добивається.

Чудний дідусь! Низенький, з товстим одвислим черевом, на кривих ногах, він нагадує мені або черепаху, або піднятого на задні лапи пса — помісь такси з домашнім собакою. Лице у нього масне, червоне, губи товсті, теж масні, і окуляри на носі. Він довго і уперто доказує мені про учення Хоми Фівейського. Теософія[?] у нього оригінальна — в одну і ту

ж пору і суто християнський, і глибоко язичний бог, і Іван Іванович товче про це нудно, тупо, але з самозадоволенням.

Мені хвалились, що колись він був нотаріусом, а потім прокрався. З суда визволили, а з посади скинули. Гроші є у нього, має власний ґрунт і будинок і живе спокійно, безтурботно.

Коли-не-коли до нього приходять з околиць міста молодиці, їх з ворожим виглядом впускає покоївка. Вони несміливо входять і починають солодко-жалібним тоном скаржитись на хвороби. Розповідають довго, одноманітно, з великими паузами. Іван Іванович набирає строго-солідного тону і починає поважно розпитувати.

— Так, так... Так то він тебе побив, чи що?

— Та ні. Я кажу, що прала на річці... А чоботи драні, коли чую, ноги терпнуть. Прийшла додому — а вони крутять та й крутять. А се перейшло вже і в груди. Кашель, а вночі наче хто давить на груди.

— Угу! — солідно ворчить Іван Іванович. — Ну, роздягайтесь.

Починається метушня. Іван Іванович поважно тупає. Молодиця починає раптом сміятись.

— Ой... хай вам! Таке й видумали!

— Ну-ну... Нічого, — спокійно відповідає Іван Іванович. — А ти думала, як же? А то й про хворобу не дізнаєшся.

Інколи в такі часи він входить до мене, весело усміхаючись і урочисто виставляючи своє черево.

— Василю Павловичу! Василю Павловичу!

— А що? — обзиваюсь.

— Ось ідіть сюди, — таємниче закликає він. — Хочете подивитися? Груди чудові які, прямо розкішні… Ну просто бринь.

— Але пробачте. Як же ж так? Це ж зовсім непристойно. Роздягнена жінка і так…

— Пустяки які. їй-богу, пустяки! От же ж я дивлюся.

— То ви лікуєте. А я то причому?

— Ну просто подивитесь.

— Але ж вона може образитись, і взагалі я не звик…

— Нічого, нічого. Будьте певні, що їй тільки приємно буде. Вони звикли… Ну, хоч на хвилину! Просто пройдіть через кімнату і огляньтесь, і більш нічого.

Я нерішуче згоджуюсь. Іван Іванович одчиняє двері і впихає мене в кімнату. Я ніяково проходжу через неї і потім через кілька хвилин вертаюсь.

Покірно стоїть молодиця. Сорочка спущена до пояса. Спина зігнута, великі одвислі груди, шкіра жовта, злегка рожевата, блискуча. Власне, нема нічого красивого. Іван Іванович єхидно моргає, жінка соромиться, але сміливо дивиться на мене і посміхається. Я хутко проходжу в свою кімнату.

Ху, яка гидота! Ах ти ж старий котюга розпутний! Шукає якогось Бога і в ту ж пору солодко по-старечи смакує розпусту.

Вони ще довго розмовляють. Молодиця починає пережовувати місцеві новини. Іван Іванович авторитетно пояснює.

Нарешті я чую, він виймає з шкафу шклянку і рішучим тоном радить, як приймати ліки. Жінка кілька разів дякує і відходить.

Тепер для мене ясно. Старий живе з покоївкою. Чому б їй спати в коридорі, коли є задля цього кухня простора, чиста? Він кілька разів розповідав, що у Фені є син. Вона оддала його в сусіднє село і кожну неділю ходить провідати.

Іван Іванович розповідав про се з ніяковою насмішкою, навіть при Фені, і додає:

— Не вбереглась дурна, не вбереглась. Унадився тут, бачите, один парубійко, ну той… Хе-хе-хе… Як кажуть, черевички згубила.

Щось трудно віриться мені, щоб на таку пику поласився який дурень. Певне, сей парубійко — Іван Іванович. Ну проте — хай собі живуть!

Іван Іванович входить до мене і задоволено питає:

— Ну як? Правда, чудові груди? Хе-хе-хе.

— Прекрасні, Іване Івановичу!

Приносять газети. Я жадібно накидаюсь на них. Пахне фарбою. Стільки звісток цікавих, стільки думок радісних принесли до мене вони звідти, з великого міста.

Після обіду лягаю спочити. Спать не хочеться, а просто так лежати, дивитися на стелю, спинитися на одній якійсь думці і розбирати,

розбирати, розбирати її. До великодніх свят зосталось небагато часу. Збирався їхати до Києва, спочити від нудоти, Супониці, і маєте собі… Київ по весні такий чарівний, шляхетний, буйно пишається в своїй красі.

Колись я одній панні сказав: "Я радий, що се наша українська столиця. Нація, котра має таку столицю, і сама повинна бути колись такою ж буйною, прекрасною", — і панна відповіла мені вдячним теплим поглядом. І от маєте, замість сього повинен сидіти самотньо в глухім провінціальнім місті… Далі я ні про віщо не думаю, — а так застиг в якомусь рівному байдужому настрої.

До Івана Івановича інколи приходить онука, маленька панянка. Ми вже знайомі кілька день, але вона завжди тікає від мене, як дика лісна кішечка.

Починаються розмови. Панночка говорить по-російськи.

— Дєдуска? ето сто, рузьйо?

— Еге, ружьйо!

— А зацєм оно тут?

— На охоту ходить.

— Развє ти, дєдуска, охотнік? — жваво питає панянка.

— Авжеж, — неохоче відповідає Іван Іванович.

— Ой! Как ето хоросо, інтересно! Дєдуска, дєдуска, расказі сто-нібудь!

Іван Іванович мовчить.

І знову той же благаючий голос:

— Дедуска, ну расказі! На сто ти охотілся?

— На зайців.

— Ну, а как зе ето?

Але Іван Іванович трохи вже розкачався і починає розповідати тихим повільним тоном:

— Ну от. Ото один раз пішли ми з Корчевським — знаєш Корчевського? У мене тоді був собака — добрий був Стек. — Голос Івана Івановича стає теплим, інтимним. — Ну, трошки було ще холодненько — бо ми вийшли рано. Коли чую, Стек починає гавкати — усе дужче та й дужче, дужче та й дужче. Аж ось уже близько й коло нас. Глянь — а під кущами біжить заєць. Ах ти, сукин сину! Біжить, біжить тихенько. Я за ним, а він прямо на вербу та й поліз.

— Дєдуска, постой-постой! Ну как зе заяц на вербу полєз? Развє зайци лазят?

— Ну так верба похилилась, а він прямо скакнув.

— Ну так би і сказал, — незадоволено перебиває панянка.

— Я на його раз, другий, а він, сучий син, приснув та й подався.

— Так і убєзал? — незадоволено питає панянка.

— Ні, його підстрелив Корчевський.

— А поцом ти знаєс, сто того самого?

— Ні, того самого.

— А мозет, другого?

— Е, другого-другого. Яка розумна. Бачив — то й кажу, — починає сердитись Іван Іванович. Дівчинка мовчить. Посиділа кілька хвилин і пішла додому.

Чуються тихі легкі кроки. Тільки злегка торкаються підлоги. Далі розмова. Се моя сусідка, пані прийшла з школи, де вчить дітей. Голос ніжний, щирий, музичний і злегка тремтить. Феня грубо відповідає їй. Мені жагуче кортить її побачить. Входжу до Івана Івановича.

Він лежить і читає "Биржевые ведомости"[?]. Сів на стілець і сиджу. Не хочеться навіть розмовляти. Хтось стукає в двері. Феня одчиняє. На який мент з’явився молодий русявий панич в форменій чистенькій тужурці, повісив пальто, форменого картуза, хитнув головою Іванові Івановичу і подався до пані.

— Скоро, — буркнув Іван Іванович. — Мабуть, і не пообідав.

— Хто се?

— Учитель, — незадоволено відповідає Іван Іванович. — Любовник. Зв’язалась чорт зна з ким. Ай, Ольга Петрівна, Ольга Петрівна!

Феня приносить дрова, запалює грубку. Дрова розгораються і весело-співуче гомонять. Червоне полум’я стрибає на стінах, виблискує на шибках. Усівся коло груби і дивлюся.

Коли б не хворість, не така паскудна погода — пішов би гуляти. Може, зустрів би панну. Хто вона? Я тільки раз її бачив. Юна, стрункa, як вона танцювала! З якоюсь п’яною насолодою. Пластично, м’яко. Звернула тоді всіх увагу. Коло неї увесь час крутився п’яний земський

лікар. А потім пішли і усілися в ложі. Я кілька разів проходив дуже близько — одного разу очі наші зустрілися. Вона подивилася суворо, і я раптом оді— йшов. Але лице в неї бліде, ніжне. Усміхається ласкаво. Очі мрійні, теплі. Ох, панно, панно! Я навмисне дочекав, поки вона вийде, і пішов слідком. Але вона сіла на візника і хутко зникла. Може, з села попівська донька або якого панка — так і не довідався.

Як би от зараз хотілось поговорити, поділитись думками, а головне — позбутись отієї обстановки, серед якої живу, Івана Івановича, його розпусти. Він увесь, як вогка губка, напився сала і випускає його потроху, крапля за краплею! І се так натурально в його поглядах!

Вогонь палахкотить і палахкотить. Співають полінця на різні голоси, і чомусь сумно-журливий настрій знову повертається до мене, але теплий, задумливий.

Чую шум в кімнаті пані. Хтось нервово посунув стільця і почав бігати по підлозі.

Нарешті чую злісний сухий голос;

— І ти получила, і нічого не маєш, щоб він приїхав? У відповідь на се долітає болісний, повний докору голос:

— Ну, Женю, ну що це. Господи? Ну ти ж знаєш, що я тільки тебе кохаю, ти ж бачиш — ти ж повинен повірить! Ну, чого тобі?

— Але все ж таки він приїде? І, певне, ти його закликала? Ти, Олю?! О! Мабуть, сама й написала!.. Я вас знаю, всі ви хороші…

— Ну, що я пороблю, ну, прожену його, чи що? А може, йому треба по справі якій? Адже ж він чоловік мій. Може, хоче брати розлуку…

"Женя" починає кричати нервово-плачучим голосом:

— Брешеш, я тобі кажу, брешеш! Се щоб знову зійтись. Я вже чую се! От серце моє так віщує!

— Твоє серце дурне; і ти сам божевільний, як ти так думаєш.

— А, ти так? Так знаєш, що я скажу тобі? Ти його кохала?

— Кохала.

— Мене теж?

— Хай буде так.

— Невже ж я тобі повірю, щоб ти кого-небудь ще не покохала? Або щоб не повернулась до чоловіка? Знаю вас — ви всі такі. Хіба ще є хто більш розпусний, як ви — жінки?

Пані, певне, не втримується далі і кричить різким суворим голосом:

— Вон звідси! Бон зараз, я вам кажу! Як ви наді мною знущаєтесь! — Довга, довга пауза.

Ми з Іваном Івановичем мов заніміли. Напружено прислухаємось. Чутно, як обсипається обгоріле вугілля в грубці. І знову чути голос пані, суворий, хоч більш спокійний:

— Ви все берете від мене — мої ласки, душу мою. Я не знаю до чого доходжу, просто божеволію, і спускаюсь через вас усе нижче й нижче! А ви замість подяки, яку так обіцяли, доводите мене кожен вечір до божевілля. Кожен вечір! Прямо життя позбавишся!

Добродій, певне, хотів сперечатись, але пані провадила тим же спокійним пригніченим тоном:

— Гетьте! Ідіть собі. Краще порвати наші відносини, не зустрічатись зовсім. Ви хутко забудете мене. Се ж не кохання, а якась хвороба! Отакі божевільні ревнощі? Може, колись зустрінемось і по-хорошому, а зараз треба все порвати. Чуєте?

— Хм!.. Се до речі! Як же ж! Незабаром прибуде муженьок. Як же ж! Звичайно, треба позбутись коханця. Се цілком розумно! Хм! Дипломатично.

І ось раптом кімнати оголошуються диким божевільним стогоном, а потім чути тяжкий істеричний плач.

Стало моторошно. Я почуваю, як щось холоне. Ноги не рухаються, а коло серця здавило щось тупе, гнітюче.

Раптом Іван Іванович зіскакує з ліжка і сердито ворчить:

— Ні, так далі не можна. Се чорт зна що таке! Просто паскудство! І чого тільки вона з ним зв’язалась? Чи не найшла б кращого?..

Він перевалюється і котиться в кімнату пані. Я не втримуюсь і біжу слідом за ним. В кімнаті я помічаю панну. Вона лежить на канапі, увесь час тремтить і істерично плаче. Коси в неї густі, темні, розлізлися. Нас вона не помічає. По кімнаті з кутка в куток бігає бідявий сухенький чиновник і нервово курить цигарку. Він зиркнув на нас здивованими очима — в поширених чоловічках стільки було жаху і божевілля! А потім знову почав ходити.

Іван Іванович трясеться, очі налилися кров’ю, окуляри скакають, і він дивиться з-під них, як роздратований звір. Губи теж трясуться.

— Слухайте, добродію! Як вам не сором, щоб з дамою таке робити?.. Та ви знаєте, що ви підметка її не варті? Ви се знаєте чи ні? Я вас питаю.

Ги-ідіота! Убірайтесь звідси зараз же мені! — Іван Іванович важко дихає і увесь час тремтить від обурення.

Раптом я помічаю — худеньке бліде обличчя чиновника якось кумедно перекошується, кривиться. Він наче намагається сміятись. Очі моргають, і в них помітні блискучі краплини — нарешті чиновник не втримується і починає плакати.

— Іване Івановичу! Ну хоч ви… пойміть. Ну ж хіба я хочу?.. Хіба ж я не люблю Ольги Петрівни?.. Та я божеволію, просто божеволію від сього!.. Я не в силі стриматись. Ну хоч би хто поміг! Я бачу, що це свинство… паскудство… Мене справді треба прогнати, як падлюку! Ну, коли ж я хворий… хворий, Іване Івановичу!

Іван Іванович потроху заспокоюється і стає більш м’яким.

— Ну, а треба ж таки держати себе. Який же ви після того мужчина? Хто ж вас стане любить? Ось бачите, що ви робите Ользі Петрівні. Як же ж так!

— Та я сам мучаюсь, цілі ночі не сплю. Прямо розірвав би себе… Ну коли ж… Якби тільки ви знали, Іване Івановичу, як я її люблю! Боже мій! Усе, усе б життя оддав!.. Ех!.. — І він трагічно б’є себе в груди.

— А бачте, он сього не видно, — не здається-таки Іван Іванович.

Ольга Петрівна починає ще більш хвилюватись. Іван Іванович киває мені головою.

— Ну, знаєте, Євгене Григоровичу, ідіть собі, голубчику, а ми тут заспокоїмо Ольгу Петрівну. А то так нічого не буде… Ідіть, ідіть! — випроваджує його Іван Іванович. — А потім помиритесь…

Євген Григорович кидає на мене злісний підозрілий погляд і нерішуче стоїть на місці.

— А я тут не потрібен? Може, що треба було б зробити?.. Помогти абощо? Ато якось…

— Ні, вже краще ідіть. Ми самі управимось. А то ще більш нашкодите. Ідіть, ідіть, серце!

Нарешті-таки випроваджує.

Я підходжу до Ольги Петрівни.

— Пробачте, пані, — говорю щирим голосом, — вам треба випить води? Будь ласка!

Пані вся розбита, як очуміла, підводиться з канапи.

— Ні, спасибі, не треба.

— Ні-ні, будь ласка! Се обов’язково треба, — рішуче говорю їй і подаю шклянку з водою.

Вона ще дрижить, але бере тремтячою рукою шклянку і великими ковтнями випиває.

— Так, так! Прекрасно… Тільки, ради Бога, не хвилюйтесь! Се все пустяки. Сядьте і спочиньте, — говорю їй. Вона злягає на спинку канапи, кілька хвиль сидить непорушно, а потім важко зітхає.

— Може, ще в чому помогти вам?

— Ні-ні, дякую, — відповідає вона, трохи здивовано і цікаво розглядаючи мене. — Ви пробачте, будь ласка, що так сталось. Все се так несподівано. Мені прямо соромно стає.

— Ну, що ж тут такого? Навпаки, мені дуже сумно, що вам та довелось перехвилюватись… Але я був радий стати в пригоді вам… Прошу!..

Я дуже ввічливо розкланююсь. Вона слабко посміхається.

— Дуже дякую вам. А ви, здається, хворий були, то, може, се пошкодить вам? — і злегка сміється.

— О, ні, ні, прошу не клопотатись.

— О Боже! Я, певно, зараз така неряха, розпатлана, заплакана. Пробачте, будь ласка, я зараз…

— Прошу вас.

Вона відходить в свою спальню.

Я роздивляюсь. У неї дві кімнати. Перша, де я, вітальня, не розкішно, але з дуже тонким смаком прибрана. Жодної зайвої речі, жодного дисонансу, фальші. Усюди видно тонку смаковиту руку, яка з утіхою слідить за обстановкою. Тони м’які, світлі, приваблюючі.

Через кілька хвилин вона з’являється чиста, вимита, тільки очі червоні. Лице в неї свіже, злегка рожевувате, ніжне. Вона ще зовсім молода, рухається жваво, струнка, як дівчина. Але очі темні, чисті і без кінця приваблюючі суворим холодом. І чим більше дивлюся на неї, тим більш і більш жагуче тягне підійти і поцілувати їх довгим-довгим поцілунком. Ах, піднімається якась темна хвиля десь в глибині, але я рішуче давлю се почуття! Хода в неї легка, граційна.

Входить Іван Іванович. Починаємо говорити. Стає в кімнаті тепло, затишно, радісно. Пані сміється щирим дзвінким дівочим голосом. Вона з гумором — і в її товаристві, справді, не нудно побути.

Ми потроху розбалакались. Була колись в Швейцарії, разом з Олесем тікали. Потім повернулись. Жили в Києві. А потім захотілось на провінцію. Олесеві так хотілось попрацювати з народом — пішов сюди в адвокати. От і оселились.

— Пробачте мене, — починаю я. — Може, се і незручно…

— Будь ласка.

— Але чому ви розійшлися з чоловіком?

— Е, голубчику, се занадто тяжке питання. Ну, та вже коли поспитали… Я й сама не знаю. Мені здається, просто оця нудота міста, оця косність розбила наше життя. Олесь зайнятий, а я все дома і дома… Товариства немає. Робити нема чого. От і нудишся, і нудишся… Ну, а потім сварки, чимдалі більші… і пішло. Олесь поїхав на спочинок на дачу, прожив з місяць та від нудьги і закохався. А я з помсти теж… От і порвалось! А зараз у нас хороші відносини — теплі, приятельські.

Я перевів розмову на інші теми. Уже пізно ми піднялись і побажали спокійної ночі. Мені хотілось сказати щось тепле, ніжне. Але я тільки міцно стиснув руку, і мені здалося, що вона також тепло і вдячно відповіла мені і темні очі її на один мент засвітились привітним вогником.

— На добраніч, пані!

— На добраніч, на добраніч!

II

Перший весняний ранок. Я почув його, як тільки прокинувся, по тих міцних свіжих весняних пахощах, які кудись через щілини пролазили в мою кімнату, налили вщерть її соком землі і сонця і наскрізь пронизали моє тіло. Хутко зіскакую з ліжка. Якась бадьора радість міцними хвилюючими голосами співає в грудях. Зникла хвороба, нудота — пустився б в легкий танок! На підлогу падають широкі рожеві смуги. Підходжу до вікна, одчиняю кватирку. Свіже пахуче повітря буйними потоками вливається в кімнату. Надворі усе залито ясним засліплюючим сяйвом, бадьоро цвіріньокають горобці.

Небо глибоке, прозоро-блакитне, і тільки десь на обрії чуть помітна ріденька біла хмара. Розпустилась в неясні тенета і так і застигла в німім спокою.

Іван Іванович в короткім жупані возиться в саду, підрізує сухі гіллячки на деревах. Коли-не-коли він покрикує на Феню, яка трохи осторонь копає грядки. І та, кидаючи роботу, приходить йому на поміч.

За стіною тихо співає пані. Певне, прибирає кімнати. Якийсь легкий, радісний мотив ллється звідти. Голос чистий, тихий, з особливою ласкою вібрує на високих нотах.

— Моє шанованнє, пані! — кричу їй.

— А?

— Моє шанованнє, добрий день!

— Добрий день, добрий день, — весело обзивається пані.

— З першим днем ясним, прозорим вітаю вас!

— У! Як поетично! Ха-ха-ха.

— Як ся маєте?

— Дуже добре. Прибираю ось кімнати.

— То, може, вам помогти?

— Е, ні-ні. — І знову сміється.

Приходить лікар. Він сьогодні одягнений по-весняному, в сірому капелюсі, увесь свіжий, чистий і бадьорий.

— Ну, я вже й не питаю — чую, бачу, розумію! — жваво звертається він до мене.

— Знаєте, пане лікарю, мені навіть не віриться, що я був хворий. Стільки сонця, повітря! Прямо я не знаю… Готовий би все і всіх розцілувати…

— Ну буде, буде! Певне, тому і з панією крізь стінку розмовляєте? Чув, голубчику, чув! Ви, певне, і тут намірились поради лікаря держатись. Ну, проте, то ваше діло… — заспокоюючe говорить він. — Температури не міряли?

— Е, к лихій годині! Думаю, пане лікарю, що до сорока.

— Ну, то я другим разом загляну. Тільки бережіться, серце, і не дуже зазирайте на пані, бо тоді і лікар не поможе.

Він міцно стискує мою руку. Я суну йому кредитку.

— Е, ні, ні. Сього не треба.

— Ну, пане лікарю, що ви?! Прошу! Ви пробачте… Але як же ж то так?

— Ні-ні, голубчику, не треба, не треба. Не все ж із офіціальними візитами. Сьогодні ви такий небесний, що, пробачте, мені ніяково було се зробити. Ні-ні! — Він рішуче одмовляється.

Одягаю весняне пальто і виходжу надвір. Безмірна сила сяйва б’є прямо в очі, і зразу ж нічого не бачу. Проміння ласкаві, гарячі ллються і ллються. Повітря тепле, напилось соком землі. Звідти піднімається густий солодкий пар, б’є в голову.

Коло самого будинку пані копає землю. На ній чорна кофта і біла хустка на голові. Земля м’яка, пухка, як папушник.

— Моє шанованнє.

— А, вилізли-таки. Ну, тепер ідіть і помагайте.

— Ваш голос, Ольго Петрівно, мене цілком розхвилював сьогодні. Ви з такою юною закоханістю співали вранці, що вся моя душа просилась в легкий танок!

— Ха-ха-ха! То се ви прийшли об’яснятись, — відповідає вона, кокетуючи. Ні, вона справді як дівчина, мила, весела.

— Нічого сказати! Місце і час вибрав до речі. І чого се ви сьогодні такий? То сидів і хникав, ніколи й не побачиш, а сьогодні вже й про кохання… Се весна на вас так вплинула? — задирливо питає пані.

— Не знаю, а чомусь безмірно хочеться співати, віддати комусь усю силу почуття!

— Та я бачу, з вас путній поет. Ви не пишете віршів?

— Ні, я серйозно кажу.

— Ви б краще взяли заступа і помогли мені. Он бачите, ще роботи сила.

— Ні, я дуже дякую! Мені більш утіхи просто посидіти, подивитись на вас і поговорити, просто поговорити.

Балачка йде жваво, весело. Коли-не-коли пані голосно сміється. Надходить Іван Іванович. Кличе обідати. Він увесь брудний, червоний і свіжий. Лице мокре від поту, руки загорілі. В руці держить пилку.

— На страсті збираєтесь? — питає пані.

— Певне, піду. А коли вони будуть?

— А ви й не знаєте?!

— Ну що ж тут такого?

— Господи, та сьогодні ж!

— Ну то, розуміється, піду. Сподіваюсь, ви не одмовите в вашім товаристві?

— Буду дуже рада. Я не знаю, як ви, а я всі сі часи страшно люблю ходить до церкви: на страсті, до плащаниці, паски святить. Я тоді все, все забуваю, — щиро говорить Ольга Петрівна.

Ввечері приходить Євген Григорович. Я чую тиху, трохи холодну, але спокійну балачку.

М’яка темінь повільно застилає кімнату. Я лежу на ліжкові. Запалювать світла чомусь не хочеться.

Чуються знадвору кроки, голоси. В соборі дзвонять, і урочисті, радісно-закликаючі звуки долітають в кімнату.

— Ну, збираєтесь? — нетерпляче звертається Євген Григорович до Ольги Петрівни.

— Я зараз. Треба Василеві Павловичу сказати. Василю Павловичу! Ви спите?

— Я слухаю.

— Ви збираєтесь? Ми чекаємо, — закликає мене пані.

— Через хвилю, Ольго Петрівно.

Чую тиху, але сердиту, протестуючу розмову Євгена Григоровича і, нарешті, голос Ольги Петрівни:

— Ну, знову починається. Як вам не сором! Хочете зіпсувати мій настрій, щоб я зовсім не пішла?

І знову чути благаючий і в ту ж пору протестуючий голос Євгена Григоровича.

— Ну, се дурниці. Як хочете, а так я не можу зробити! Щоб усюди осудили мене як неввічливу. Ні-ні… сього не буде!.. Василю Павловичу! Скоріше ж! — рішуче звертається Ольга Петрівна до мене.

Виходимо з дому. Тепла оксамитова ніч ніжним подихом віє в обличчя. По дорозі гуртки людей. Блимають вогні свічок. Чути стримані глухі розмови.

А дзвони ллються і ллються, нервово-радісні і жартівливі, як хлоп’ята. Мимоволі ідемо в такт їм. Євген Григорович сердиться, нервово курить цигарку і демонстративно не говорить зі мною.

Але пані навмисно намагається затерти неприємний настрій. У неї в сей вечір стільки легкого граційного гумору і так весело, голосно вона увесь час сміється. Я стараюсь нічого не помічати.

Собор увесь в огнях. На східцях і коло колон темні гуртки силуетів. Блимають вогні в червоних паперових ліхтарях. А в коридорі снують два протилежних потоки. Всередині душно. Звідти тягне воском і димом. Пані стає серйозною і набожно хреститься. Євген Григорович увесь час тримає її за руку і вороже оглядається. Якийсь гурток нас роз’єднує. Користуюсь цим і переходжу на другий бік.

Раптом стає чомусь сумно. Я не знаю, чому. Може, тому, що отут з’єднались люди і в теплім побожнім настрої спочивають від нудьги? І всі рідні, і всі спаяні одним почуттям, одним настроєм. Стає холодно-роздратовано. І, власне, немає нічого цікавого. Дрімають собі бабусі, нудним, навмисне печальним голосом, як лірник, читає протоієрей, старий високий піп. Євангелію, ловлять ворон хлопчаки з одкритими ротами і здивованими очима; стоїть мовчазно-сувора витримана інтелігенція перед самою божницею. Співи урочисті, стражданням пронизані. А цей сум самоти все більш і більш опановує мною.

Хвиля випирає мене наперед. Старенькі ханжі зі злісним поглядом одступаються і знову приймають той же штучно-молитовний вираз. Нарешті вільний куток, я з полегкістю передихаю і починаю оглядатись. Моєї пані не видно. Десь залишилась на середині.

Трохи поодаль перед самою божницею стоїть якась панна. Я бачу тільки трохи профіль. Щось знайоме. Вона кілька разів нагинається до маленької гімназистки, щось говорить і злегка сміється. Бриль і пальто у неї сині.

З-під бриля помітний заплетений в коси чорний бант. У гімназистки — "казенний пиріжок" з гербом. Один раз панна повернулась, і я побачив бліде обличчя її і м’які сірі очі з великими блискучими чоловічками. Я впізнаю її. Се та панна, котру я бачив в театрі на танках!

Радість, безмірна тепла радість зворушує, тремтячою хвилею підхоплює усього мене. Потроху пробираюсь ближче до панни і увесь час слідкую, не спускаючи очей з неї. Десь там скаржиться комусь на Пілата[?] старенький панотець, чомусь радіє цьому півча. Пливуть хвилі гарячого, пахучого воском повітря. Яке то до сього мені діло?

Гасять вогні. Сунеться юрба до дверей. Я тримаюсь коло пані.

Виходимо з собору. Довгі живі потоки ллються по вулицях. Горять вогні. То близько тремтять нервовим полум’ям, то миготять маленькими плямами вдалині. Тихі радісні розмови. Панни поскакали, як кізочки, переганяють гуртки і біжать-біжать. Як познайомиться? Як підійти? Коли б погас у них вогонь, я б підійшов би і з усією шляхетністю пропонував би запалити. А там… Балачка сама собою зав’язалась би. Але ні! У них ліхтар.

І чим далі, тим більш безнадійною стає справа. Очевидно, не доведеться познайомитись. Але якась упертість примушує мене слідкувати за ними.

І ось раптом якась хвиля вітру вискочила з-за рогу і дмухнула. Моя свічка тухне. Я, радіючи, підходжу до панни.

— Пробачте, будь ласка. Можна у вас запалити?

— Прошу.

— Знаєте, так несподівано задув вітер свічку… А було б шкода вертатись додому без вогню.

Руки тремтять у мене, свічка не попадає на полум’я. Панна покірно чекає. Вона трохи незадоволено і в ту ж пору цікаво дивиться на мене. Нарешті запалив.

— Дуже вам дякую.

— Будь ласка, — сухо відповіла і знову побігла. Але що б ще сказати, яку б цікаву думку кинути, щоб раптом завести балачку? Плутаються думки, кудись зникають слова. Нервуюсь і сам себе проклинаю.

Панна повертає за ріжок вулиці і спиняється коло довгого одноповерхового будинку, я мовчки проходжу далі і повертаюсь знову. Чую кроки в коридорі, якийсь жіночий привітний голос і радісний сміх, щебетняву.

На дверях бляшана дошка з написом: "Нотаріус Кислиця". Так он яка річ! Вона в нотаріуса, місцева. Певне, ще доведеться зустрінутись. На одну мить мене охопила радісна хвиля, але раптом усе зникає! Опускаються руки, усім моїм тілом опановує якась млявість, тупість. Куди я маю зараз піти? Де б я міг зустріти хоч одне слово, кілька теплих слів щирості, ласки?

— Не хочете шклянку чаю, пане агрономе?

— Дуже дякую! Попрошу.

— Будь ласка! Ви з варенням чи з молоком?

Панночка весела, щиро сміється, лунає сміх в тихих з м’якими меблями кімнатах.

— Може, вам що заспівати? Ви кого більш любите — Шопена[?], Бетховена?

І от знову тремтячий чулий голос радіє і скаржиться. А потім пізно проводжають, тепло стискують руку, закликають заходити.

Ах, се просто дурниці. Се сі хвилі, оця весняна темна ніч! Ллються соки, голову дурманять. М’які зелені зорі блимають в темряві. Звідкись вдалині тремтять вогні. Сумно, самітно перегукуються собаки. Ні, я рішуче не піду додому! Свічка давно вже погасла. Іду прямо пішоходом. Звідкись віє холодком.

Чорна Супониця дрібними хвилями виблискує в темряві. Пролетіла якась птаха, і легкий шелест зостався від неї в повітрі. Іду через місток, високий з довгими кобилами. Чудне ім’я Супониця! Чому її так назвали? Розповідають, що в цім самім місці була просто гатка. Дорога була завжди грузька. Скільки перемучились селяни! Кобильчина б’ється-б’ється, а потім і лягає в багнюку. Доводиться розсупонювати. От і прозвали сю річку Супоницею, а за нею і саме місце тим же ймення̀м. Гатку після того знесли. Колись загруз вельможний пан — голова земської управи — з четвернею коней. А через рік земство збудувало місток. Але людність дерто зоставила старе ймення̀.

За річкою недалеко маленька між деревами церква Різдва. Коло неї лавка. Сідаю спочити. Така приємна втома усім тілом опановує.

Чи вітер шелестить, чи хто шепоче?

Ні, певне, шепоче. Повертають. Два силуети притулились коло дерева. Пильніш вдивляюся. Чудно. Обидві постаті жіночі. Чому б розмовлять їм в таку пору! Певне, вже пізно. Нарешті чую голос:

— Ну, що ви, батюшко! їй-богу, в такий вечір. Схаменіться! — І потім сміється.

Йому відповідає густий бас:

— Ну се ж недовго. Ну тільки трошки. Ну, Маринко, голубко, ходімо!

— Ні-ні, Бог з вами! Гетьте!

Силуети який час пручаються. Нарешті один вивертається і з роздратуванням кидає:

— А, ідіть собі. — Махнула рукою і раптом побігла, стукнувши хвірткою. Пройшла повз мене.

Безперечно, се була жінка чи, може, дівчина. Але ж другий хто? Через кілька хвиль пройшла солідно, спокійно друга постать, широка, в довгій одежі.

Порівнявшись зо мною, вона кашлянула.

— А хто тут? — звернулась до мене грубим чоловічим голосом і підозріло зиркнула на мене.

— Чужі, — в унісон відповідаю йому.

Постать хутко повернула за ріжок. Се був, безперечно, піп і, певне, сієї церкви.

Нічого. Страсті Господні викликають "страсти человеческие". А завтра понесе плащаницю. Се мені подобається. Повертаюсь додому. Іван Іванович уже в ліжкові. Усюди темінь. Почувши мене, він закликає до себе і радісно, таємничим голосом сповіщає:

— Ну, слава Богу! Нарешті усе кінчено.

— Що саме, Іване Івановичу?

— Та так! Ольга Петрівна прогнала отого папушу. А завтра їде до батьків. Розумієте? Що тут було, як прийшли з страстів. Прямо як скажений — до вас ревнував.

— А Ольга Петрівна?

— Ні, вона спокійна. Рішуче і спокійно заявила, щоб він ішов до себе, а сама їде завтра додому. Так і сказала.

І Іван Іванович від задоволення навіть зітхнув.

Я проліз в свою кімнату і незабаром заснув.

І другий день такий же світлий, ясно-прозорий. Але чому так дратує мене неспокій?

В сусідній кімнаті метушня, клопіт, поспішаючі кроки і розмови.

Се пані од’їжджає. Крізь вікно бачу віз, коняку і дядька з пужалном. Віз засланий рядном — ув’язали його по-господарськи мотузками.

Але який мені до всього сього клопіт? Хіба не все рівно, чи пані тут, чи поїде? А проте вглибині хтось болісно заперечує сьому.

Виходжу надвір. Дядько з червоним засмаленим обличчям ввічливо кланяється мені.

— Забираєте пані? — звертаюсь до нього.

— Еге ж! Прислали батюшка. Хай, кажуть, на святки приїдуть. Веселіш буде зустрічати Паску. А вже ж так, — тонким тенором говорить дядько.

— А батько Ольги Петрівни хіба батюшка?

— А вже ж так. Вони вже таки старенькі — та й худоба є, і всього таки є. А все-таки батюшка.

— Ну, а їхать добре?

— Як де. Шляхом то не дуже, а більш бульварами. Там таки підсохло. Якось доїдемо, — заспокоює він.

Феня зносить плетені скриньки. Виходить пані, прощається з Іваном Івановичем.

Іван Іванович трясе руку, а сльози стоять у нього в очах. Пані підходить до воза.

— А! Ви вже тут? Чи не хочете зо мною поїхати? — звертається до мене. — Ай справді поїдемо! Чого вам тут сидіти?

Одягнена в широку шубу. Видно, старенька мамуня прислала. Лице закрито вуаллю. Тільки темні очі горять якоюсь тугою.

Вона стоїть кілька хвилин. Потім хреститься. Я помагаю їй сісти на воза.

— Ну, бажаю вам не сумувати. Не ревнуйте Івана Івановича до Фені, — і сміється при сьому.

Я підходжу і цілую руку. Один мент наші погляди зустрілись і застигли на мить. Я зустрів якусь теплу вдячність в тих очах. Що вона хотіла сказати?

Од’їжджає віз. Пані привітно киває головою, дядько ласкаво посміхається. Але чому в тебе, пані, така покірна зараз постать? Я розумію. Я би хотів поцілувати душу твою, змучену, знівечену, міцним дружнім поцілунком. Внести в неї юні соки свої, віддати міцний подих вітру, п’яні шуми весняні.

Коли б тільки ти знала… Щирістю почуття загоїти твої виразки…

А постать пані усе меншає і меншає.

Шумить вітер об шнурок мого бриля, меланхолійно гудуть голі віти верб, тільки верхів’я беруть радісні нотки.

Довгими ключами пливуть журавлі. Ледве помітні далекі темні плями їх. Ніжно курлюкають: стомились за зиму. Тугу кохання посилають в прозору блакить, братній привіт білим хмарам…

Коли-не-коли від нудьги іду в місто. Пішоходи вже підсохли. Де-не-де на вулицях ще стоять руді брудні калюжі багнюки. В них валяється сміття, старі ботинки, драні панчохи, паліччя. Тхне тяжким неприємним духом. По обидва боки увесь час рухаються вози, фургони. Коло крамниць йде жвава торгівля, крик, лемент. Рухливі єврейчики в брудній одежі з мокрим чолом бігають, закликають до крамниць.

Селяни вагаються, уперто сперечаються, нарешті безнадійно махають рукою і заходять до крамниці.

Міцно пахне дьогтем, керосином, залежалою рибою.

До мене підходить якийсь чепурненький з червоним обличчям дідусь. Хитро і ласкаво посміхається.

— А скажіть, будьте так ласкаві, чи ви не знаєте, де тут агроном?

— Вам якого, земського?

— Та вже ж земського, земського.

— А нащо вам?

— Та мені там нащот земельки. Поспитать, як його сіять… от…

— То я самий і буду.

Він недовірливо дивиться на мене.

— Он, бач, яка оказія. А мені хвалились, що вже літній такий пан. То збрехали кепські люди. То ви самі земський і будете?

— Еге ж, я й самий! Ну, так яка ж у вас справа?

Починає довго розповідати, чи можна після тютюну сіяти рижій. Я відповідаю. Дідусь, очевидно, захотів використати усі знання мої, і ми довго ще розмовляли. Треба було дати пораду про садовину, про чорний пар. Якась єврейка здивовано спинилась на нас чорними цікавими очима.

Розмова скінчилась. Дідусь простягає руку і дуже ввічливо дякує. Нарешті лізе в гаманець.

— Ось постойте, паничу.

— Що ви, Бог з вами?!

— Ну, а як же? Ви ж таки потрудились.

— То я ж задля сього служу. Мені ж земство плате з ваших грошей. Ні, ні, будь ласка, сього не робіть!

Дідусеві ніяково. Він червоніє, усміхається і врешті згоджується.

— Ну, мо’ й так, мо’ й так.

Ще раз кланяється і хутко одходить.

Повертаюсь додому. Іду повільно, байдуже роздивляюсь навколо. Чую ззаду тяжкі повільні кроки. Гуп… Гуп… Гуп… Голосно стукає об дощаний пішохід.

Доганяє старенький чиновник в хутровім пальті і ввічливо кланяється.

— Агроном будете?

Я кивнув головою. Вдивляюся в нього. Силюсь пригадати, де саме бачився з ним, коли познайомився. Рішуче не пригадую.

— Так… Так… Мені таки казали.

— Пробачте, будьте ласкаві, я от ніяк не пригадую, де ми з вами познайомились.

— А, так, так! — ласкаво киває він головою. — А в управі в земській, може, знаєте бухгалтерію? Ну, так ото я там. Я бачив, як ви заходили до голови. "Хто се?" — питаю. Кажуть: "Агроном". Ну, то й добре, думаю, —

треба поговорити. Як же ж. З розумним чоловіком завжди слід поговорить. А так, — розповідає він і стукає тяжкою грушевою палицею.

— А ви се зосталися на свято? Казали, нібито ви збираєтесь їхать з Ольгою Петрівною? Ніби наречений?

— Хто, я?! — здивовано питаю його. — То, може, хто другий, а вам так здавалось?

— Ні, таки ви. Ніби таки про вас ішла розмова.

Я не можу утриматись, щоб не розсміятись. Добродій, певне, здивований. Нова подія сталась, яка в такій мірі зацікавила його, і маєте собі, ніби невірно…

Повертаюсь додому. Іван Іванович увесь час клопочеться по господарству, ходить по саду, прислухається до вуликів, яких у нього тільки четвірко. Розмовляти йому зо мною немає часу… Феня на кухні. Чути, як стукають ножі, завзято шкварчить щось на сковороді, несуться лоскочучі пахощі. Робити мені нічого. Я цілком зайвий.

І як се все склалось неприємно, що я не міг поїхати до Києва.

Ах, шкода… шкода!..

Дні тягнуться довго, нудно і тоскно.

III

Великодня ніч, темно-оксамитова, тепла і пахуча. Денні промені, як незабутній поцілунок, залишили на землі ласкаву теплінь, яка носиться густими п’яними туманами.

Ліг спочити, хоч на короткий час, а проте не спиться. Лізуть думки, радісно-тоскні, мішаються з зовнішніми, таємно-теплими, привітно-закликаючими звуками, такими щирими, такими чулими! Як вони хвилюють мене! П’яний теплий пар землі хвилює мене! Оця темна весняна ніч, така таємнича і стримано-радісна, викликає в мене жагуче бажання любові, єднання, щирого братнього привіту і чогось такого… теплого, буйно-урочистого… І сам не знаю чого! А от лежу собі самітний в холодній, непривітній, неприкрашеній кімнаті, і нікому ніякого діла до мене немає. Розумієте, немає! Де всі вони, усі ті, хто так тепло й щиро колись стискував мою руку, тисячу побажань посилаючи мені на прощання? Чи пошлють хоч в думках своїх привіт, чи згадають? Ні, такі урочисті свята не потрібні мені, зовсім не потрібні! Тільки хвилюють, наганяють в сю ніч. І чому пані не закликати було мене до себе? А може, їй байдуже?

І ось перші дзвони забились в урочисто-радісній тривозі. Біжать і біжать поплутаними клубочками.

Якась невідома сила підхоплює мене. Хутко зіскакую з ліжка, одягаюсь і йду до собору.

Ніч темна й чула. Зелені вогні зірок спокійним засмученим сяйвом посилають привіт на землю.

Глухі поспішаючі кроки, самітні полохливі вогники, тихі розмови. А дзвони ллються і ллються. Біжать навперейми один з другим, зливаються в легкий грацiйний танок. Ріденький нічний вітер підхоплює їх і несе до верб, і тоненькі верхів’я їх сумним шумом посилають в темне небо переспіви.

Підходжу до собору. Безліч окремих вогників злились в один потік і залили собор яскравими полум’ями. Він увесь сяє, пишається, урочисто-радісний.

Густим потоком душного пару, пронизаного розтопленим воском і димом, лине зсередини. Посуваються поволі два густих темних рядки люду — один всередину, другий з собору. Тремтять запітнілі вогники свічок.

А звідти, з хор, ллється урочистий, тужливо-радісний спів. Ось він розплився і замовк в здивуванні і зачаруванні. А на тлі цього бренять окремі голоси, такі тоскні, когось благаючі. І знову ллється густою хвилею рій голосів, п’яних в екстазі насолоди.

Віддаюсь течії юрби, і поволі мене проштовхують в куточок. Так краще. Напіввідчинені двері, звідти тягне свіжими пахощами молодої трави і весняної ночі. Густі сутінки панують за колонами, сумно-побожна тиша, наче вона злякалась урочистих свях і тут заховалась.

Похилені постаті стареньких бабусь з покірним виразом вслухаються в людську радість і, певне, жують старі, давні спомини власного життя. І серед них, як молода берізка, чітко виділяється юна струнка постать панночки. Я впізнаю її — се та сама панна. Сьогодні вона в весняному, темно-синьому.

Легкою хвилею пронизує мене почуття тривоги, чи не доведеться зустрітись і познайомитись? Але я усіми силами стримую себе. Силюсь бути спокійним і терпляче чекати кінця служби.

Час від часу урочисті панотці в блискучих білих ризах, в чорних шапках на голові повільно, з театральними рухами обходять собор, поважно кланяючись юрбі.

— Христос воскресе!

— Воістину воскресе! — гуде хриплий рій голосів.

Стою спокійно. Чомусь не хвилює мене оця радість люду. Тільки старий давній, роками поболілий і насильно приспаний сум розправив свої пазурі і копошиться в мені.

Колись, ще в часи юнацтва, в оці урочисті весняні ночі тремтів над атласним блакитним вбранням панночок, які з чистим побожним обличчям нерухомо стояли перед божницями в соборі, тільки час від часу колихаючись стрункою постаттю.

Але загубили для мене свої фарби блакитні вбрання. Чому ж шукання не зникло, не перетліло і в весняні ночі знову голосною тугою шарудить і шарудить в мені?

І знаю також, що потоки сеї радості штучні — не щирі. Хотілось би зразу оголити душу людську і поспитати її — чому вона от мурликае святочні співи, чому плаче і посміхається застарілими морщинами коло рота і очей? І знаю добре, що замовкнуть останні співи хору, такі ніжні і тремтячі, стихнуть жартівливо-юні дзвони і почнеться буденщина, сіра, тоскна. Зникне легкокрила ілюзія, зоставивши глибокий тоскний спомин про себе. І почнуться звичайні сварки, звичайні буденні турботи. І тугою глибокою охопить тоді серце. Але є в сьому святі щось своє, інтимне, глибоке, щире. Воно ховається в тих тісненьких куточках, коло тремтячої свічки, над старанно прикрашеною паскою. І зрозуміло тільки своїм, найбільш рідним, коли один до одного підходить і в радісних сльозах цілується, посилаючи пару самих теплих, самих інтимних слів, які пестить і носить в серці рік, а може, й більш.

І ніяка сила ніколи в світі не знищить сього теплого, інтимного куточка родинної радості. І може, бажання сеї радості так вабить мене і завжди тягне до того, чого я ніколи не можу пізнати, всім чужий і самітний. А на серці зостається жорстока, без кінця гнітюча туга.

Стою, спокійно оглядаюсь навколо і почуваю, як холодна байдужість до сеї урочистої обстанови все більш і більш опановує мене. Підпливає

та звичайна мені по— гордість, коли я почуваю себе вище сих покірних засмучено-радісних своєю маленькою радістю людей, спокійно оглядаю їх, злегка посміхаючись і в ту ж пору знаю, що і в мене є се бажання маленької радості, яку я так старанно пригнічую в собі.

Кінчається служба. Безладною нестриманою юрбою сунеться людність з собору. Важким пронизуючим холодом обдає знадвору. Тривожно майорять захищені вогники свічок, кидаючи блідо-червоні пасма на обличчя.

Обходжу ряди — всюди паски, злегка засмалені, як темним шовком вив’язані, смуглі молодиці. Пахне м’ясом, стравою. Нервово-радісний, клопотливий говір і одноманітні слова молитов панотців долітають до мене, зливаючись з тихим говором юрби.

Якась маленька дівчинка в сірій старенькій одежі і в великих чоботях спинилась над гуртком. В гурті вертиться хлопчик-реаліст, сперечаючись з панночкою, певне, сестрою. Дівчинка оглядає тужливими очима гурток. Нарешті підходить ближче. Старенька пані взяла пиріжків і простягає їх дівчинці. Дівчинка наближається, і соромливо забирає їх, і потім хутко одходе від гуртка. Знайома панна стоїть коло східців і нетерпляче оглядає навколо. Обличчя її бліде, погляд стомлений, і в сірім сяйві ранку вона здається малоцікавою. Я наближаюсь. Панна, заглядівши мене, повертається в другий бік.

Кінчають святити паски. Ще бренять в одному місці одноманітно-плачучі слова панотця, а вже в другім кінці зашумів потік клопотливого гомону. Починається шамітня. Довга низка з пакунками і білими хустками потяглася від собору.

Панна усе більш і більш нервується. Нарешті підійшла до неї пані з молодою панночкою гімназисткою.

— Наталю! А ти тут? Чому ж ти до нас не підійшла? А ми все шукали й шукали тебе.

— А я вас тут ждала, — здивованим голосом відповідає панна Наталя.

Я стою близько і чую всю розмову. Почуваю себе ніяково, але в ту ж пору не можу одійти.

— Наталю, Наталю! А ти знаєш, як там цікаво було, — перебиваючи пані, щебече до панни гімназистка. — Ти знаєш у Петра Михайловича — слідователя, порося перекинулось. Знаєш, — передихаючи, говорить вона, — прямо з миски на землю. Сміху кругом було!

Пані, огрядна, з глибокими зморшками і вузенькими затікшими очима, лагідно усміхається, про щось думаючи. Наталя слухає, злегка нахилившись і коли— не-коли запитуючи:

— Ну, а далі?

— Ну, буде тобі, сороко! Мабуть, підемо.

— Наталю, може, ти що-небудь візьмеш? — перебиває їх старенька пані.

Але тут стає цілком несподівана для мене дрібниця. Панна бере хусточку, хоче, певне, перемінити в другу руку, в якій держить парасолю.

Хустка випадає з рук. Я хутко підбігаю, піднімаю хустку і подаю панні.

Панна заклопотана сею подією, зразу зовсім не помічає мене. Старенька пані щось клопотливо бубонить.

— Ну, хіба ж можна буть такою роззявою? Наталю, гляди, ще крашанки побились!

— Але я гадаю, усе це не так страшно, як здається. Отже ж, хусточка не розв’язалась.

Стара бере вузол, розв’язує його і поправляє.

— Ну, слава Богу! — зітхнувши, говорить вона.

— Благодарю вас, молодой человєк! — звертається нарешті вона до мене. — Знаєте, с етімі святкамі столько возні — особенно хозяйкам. А молодиє, як бачите, ще не привикли. Поки то ще привчиш, — потроху переходить вона на вкраїнську мову.

Я ввічливо кланяюсь.

— А ви, мабуть, один, молодой человєк? Так, так… Ну, розуміється, мужчинам ніякого клопоту.

— Так, я тут сам!

— Ну, бувайте здорові!

Я знову кланяюсь.

Вона починає одіходити. Потім повертається.

— А я, стара, й забула… Позвольте представиться — жена нотаріуса Кислиця.

— Дуже приємно.

— А ваша як фамилія буде?

Я сказав.

— Так, так. Чула. Чула. То ви недавно?

— Так, я усього чотири місяці.

— Ах, он як!.. — Киває головою. — А з моїми дочками не знайомі? Позвольте представить.

Панночки засмучено простягають руки, роблячи легкий кніксен. Наталя кидає суворо-насмішкуватий погляд.

Ми перекидаємося ще кількома словами, і вони відходять. Я на кілька хвилин затримуюсь, готовий сміятись, радісно кричати.

Ха-ха-ха! — Як несподівано все сталось. І які в неї стали м’які, цікаво-спостерігаючі очі, коли знайомились. М’який співучий шум пробігає по кленові, цвірінькають розбурхані горобці. Небо стає блідим, а на сході поволі рожеватими засмучено-радісними акварелями простяглася довга смуга. Дерева чорні, і стовбури їх з розпатланими вітами чітко відбиваються на тлі сходу. Людей майже не помітно поблизу. Повертаюсь додому, а на душі розпускаються теплі, ніжно—щирі пелюстки.

М’які пахучі шелести пливуть в повітрі, шепочуть якусь давню ілюзію-казку весни.

IV

Ранкова зоря стоїть прямо перед вікном вітальні, в якій розташовані великодні страви, і, чим ясніш стає вона, тим більш чітко падають рожеваті смуги на протилежну стіну.

Іван Іванович клопочеться коло столу. Він увесь час гукає на Феню, метушиться, розставляє посуд, одтикає пляшки з вином.

Посеред столу на довгій мисці порося. Шкіра темна, гладко вичищена, від чола його з заплющеними очима віє холодним суворим спокоєм.

Я підходжу до Івана Івановича христосуватись. Він старанно перед сим витирає губи.

— А-а, нарешті і ви повернулись. Ну і гаразд. А я, правду кажучи, уже й чекав вас. Ну, то будемо розговлятись. Сідайте, будь ласка. — Сьогодні він урочисто— серйозний, а проте в обличчі застиг якийсь сум.

— Так-то, голубе Василю Павловичу. Розговляться доводиться удвох — як бурлакам. Ви молодий, а я старий, а все ж холостяки. От і довелось. самому готуватись. Сказано, як нема дружини.

Він помовчав. Випили по чарці вина і знову почали "пробувати".

— А знаєте що, голубе мій? — почав знову Іван Іванович. — Коли є охота — женіться. Беріть кого хочете, тільки чесну, розумну людину. А тільки не зоставайтесь один, як я оце. Хіба оце мурло, — додав він пошепки, — з яким я зараз живу, може втішити на старість? Дав п’ятсот, як хлопця привела, ну то оце і ходить коло мене.

А ви думаєте, довго вона буде зо мною? Не з таких. Оббере, скільки зможе, і така й була. А без жінки, братіку, не можу — хоч і старий. З молодих літ звик, то й на старості трудно одвикати.

І так воно, як кому везе. Я таки трохи раніш скакав, як кажуть, у гречку, ну а стара гризла мене, гризла — поки й на той світ не пішла. От, думаю, коли воля, а воно, виходить, інше. Злигався з рябою дівкою та й живу.

Ех, якби таку жінку, як Ольга Петрівна! Та тільки не той… не ті літа. Далеко куцому до зайця. Знаю я її — не з тих вона… Тільки, мабуть, і сама не знає, кого шукає.

А ще краще знаєте що? — трохи помовчавши, додав він. — їдьте звідси, їдьте куди-небудь в велике місто, вибирайте хорошу собі дружину. Там воно краще живуть люди. Чи, може, тому, що серед чужих та рідко бачаться. А тут нудьга заїсть, їй-богу, заїсть. Або ви, або вона, а хтось почне в гречку скакати, од нудьги почнете… Ніде спочити…

Тут був один нотаріус. Приїхав молодий, чесний. Обоє такі хороші, що всі прямо дивувались, як вони гарно жили. А проте багнюка затягла — він почав пиячить, а до неї по три хлопці ходило в одну ніч. Інколи від нудьги брала з вулиці прямо городового. Те буде і з Ольгою Петрівною. Ви думаєте, мені не жалко? Тільки знаю, що я вже не допоможу: не ті літа… А вже як спіткнулась, підняться не підніметься. Сього сопляка, Євгеньку, вона покине, ось побачите. їй треба не таких — здорових, суворих, щоб узяв її, як кажуть, в перепльот.

А проте… я се так кажу вам, а хтозна, як краще. Може, нежонатим ще краще. Хто може знати душу жіночу, хто її знає? Так-то, Василю Павловичу! Ну, та буде. Краще вип’ємо ще по одній. За упокой моєї дружини. Хай їй там легко згадається!

Він злегка крякнув, на очах виступили сльози, лице налилось синьою кров’ю.

На протилежній стіні виросли пасма перших привітно-яскравих променів сонця, деякі з них відбилися в рубцях люстри і заграли райдужними кольорами. Іван Іванович почав дрімати.

— Іване Івановичу! — обзиваюсь до нього. — Ходімо спати.

— А так, серце. Ходімо, ходімо.

Я теж ліг спочити. Але чомусь не спалось, пливли свої думки. Знову підступала нудота. Почали дзвонити, і одноманітно танцюючі дзвони линули до мене через кватирку вікна і своїми безугавними потоками дратували мене.

А той рік у Києві, у сю саму пору, я гуляв з панною. Чисті, піском посипані доріжки. По клумбах починали пробиватись сині голівки перших весняних квіток.

Темний холодний Дніпро розгорнувся у всю свою широчінь, тільки на заході синьою смугою манячили далекі смутні ліси. Шумів вітер, виблискували в дрібних хвилях промені сонця. Свіжими ростами землі пахло. У панни сині квіточки колихались на брилі, наче васильки.

Лице юне, рожеве, і м’які променясто-сині очі.

— Товаришу Василько! Спустімося туди, вниз. Як там ловко! Що, якби прямо в провалля.

Панна наближається до провалля. Я ловлю її, вона грацiйно перехиляється через поручні і сміється.

Грають очі, шумить вітер, бурхливими потоками хвилюється кров.

— Панно, товаришко! А хто то вам такі квіточки, як баранчики на вербі, закрутив?

— Е! — киває панна. — Не скажу! Одгадайте!

— Ну, то як же се я можу знати?

— Шуми весняні. Знаєте їх? Вслухалися в них? Ні? Ну так прислухайтесь!

І вона нахиляється близько, щось шепочучи на ухо, і тікає. Кров кидається в голову, я біжу і ловлю її, а потім цілую. Панна зразу обурюється, а потім схвильовано сміється. Цілий день гуляємо, а повертаємось додому стомлені, але свіжі, повні пахощів вітру і молодої трави. А ділили кохання в кімнаті похапцем, щоб ніхто не почув. І коли повертався додому, на серці зоставався лише сум і порожнеча.

І от знову прокидаються шуми весняні, будять кров, тугою юною тягнуть на сонце, на зелені оксамитові килими. Шуми весняні… Шуми весняні… Спитай вітра, з ким він говорить! Од верби полетів до дуба а вже знову шелестить в комишах. А в шумі його вчувається сум — сум протесту і незадоволення.

О десятій годині починають прибувати з візитою гості. Вони в потертих з плямами сюртуках, трохи напідпитку.

Іван Іванович, певне, не виспався як слід і тому тягне розмову довго, в’яло і нудно. Розпитує про міські новини, частує гостя, а самому так і хочеться до ліжка. Прийшов і Євген Григорович. Він увесь в святному. Чорний костюм кошлато теліпається на ньому, і здається, що то не жива людина, а напіврозбитий манекен. Біляве волосся гладко прилизане, очі сухі, з вузенькими чоловічками. Він уже встиг побувати в кількох родинах, і від нього тхне перегорілою горілкою. Зо мною він теж похристосувався, але тримався увесь час холодно.

— А за Ольгою Петрівною не скучаєте? — суворо оглядаючи, питає його Іван Іванович.

Євген Григорович злегка мнеться, виймає портсигар, стукає об нього цигаркою і, вдаючи з себе цілком спокійного, зневажливо цідить:

— За Ольгою Петрівною? А чого мені скучати? Хіба мало сього добра на світі? Одна пішла, другу знайду, — з байдужою погордою відповідає він.

— А чого ж ви тоді плакали? Я таки й справді думав, що ви кохаєте її.

Євген Григорович мнеться, нарешті піднімається і починає прощатись.

— Ну, вибачайте, Іване Івановичу. Мені ще треба поспішати.

— А куди ж се ви так?

— Та ще треба до нотаріуса Кислиці. Закликали в гості.

— Е-е! Он куди наш кавалер унадився. А я й не знав. Що ж, в час добрий, вона дівчина хороша. Тільки ж треба бути молодцем! Молодцем треба бути!

Євген Григорович нічого не відповідає і хутко відходить.

Час від часу в коридорі бряжчить дзвінок і звідти чути, як поважно іде Феня одчиняти. Несміливі запитання.

Приходять нові гості. Стає без кінця нудно слухати одноманітно-тягучу розмову. І обличчя у всіх однакові, і тримають себе однаково, і в

однаковій мірі п’яні. Один з них почав навіть виливати свою душу, щохвилі лізучи цілуватись зо мною. Користуючись моментом, коли немає нікого з гостей, хутко одягаюсь і виходжу пройтись.

Але в місті бруднота, по вулиці стоять глибокі сірі калюжі густої багнюки. Від неї тхне міцним духом залежачого гною.

А день ясний, теплі швидкі струмки вітру пливуть з півдня, сонце ллє ясні проміння, а в них купаються настирливо-одноманітні звуки передзвонів.

Бем, белем-бем… бем…

А прудкий вітер ловить дзвони, підхоплює їх на власні вила і, бавлячись, як м’ячиками, перекидаючи з руки на руку, гонить їх далі, туди за місто.

По пішоходу вже просохло і вузькими смужками поросла юна яскрава травиця. ІДУ за місто, і чим далі проходжу, тим ясніш встає переді мною сіра площа лугу, а за нею густі кущі гаю. Високі дуби безпомічно простягли свої віти в прозоро-чисту весняну блакить. Густі верби сумно-повільно гойдаються, як дівчата в гуртових співах, тягнучи одну і ту ж ноту меланхолійної журби.

Чим вони незадоволені?

Але юні кущі ліщини веселі, хитрувато посміхаються. Знають вони якусь свою таємницю, чогось нового радісного чекають, але нікому про се не скажуть.

Підходжу ближче. Поміж жовтими торішніми стеблинами пробиваються густими кущами молоді шпильки трави.

В густих кущах поплутались стежечки. Попід кущами ще де-не-де зостались невеликі синюваті плями нерозталого снігу.

Поміж листом пробиваються яскраво-зелені листочки з синіми голівками пролісків.

Під гіллястим дубом старенька, вкрита сірою трухлявиною лавка. Чомусь не хочеться далі йти. Ліг і дивлюсь в небо — глибоке, безодньо-блакитне, і такий спокій і легка радість обхоплюють мене. Ллються звідти, з височини, струмки блакиті, цілющою водою промивають мою закоптілудушу.

Звідусіль пливуть міцні пахощі, легкими струмками лоскочуть серце, викликаючи солодку тугу. Їх, певне, вітер приносить. Ось він наче стих, десь в глибині затаївшись. Але раптом підскочив, затрусив ніжним намистом на ліщині і знову піднявся рівним потоком до найвищих гіллячок дубів. Але не бояться старі діди. Тільки стиха гогочуть від холодного жартівливого лоскоту.

У-у-у-у — тягнуть довгу пісню.

Знають старі шуми весняні і люблять купатися в лоскоті їх.

Шуми весняні, шуми весняні… Мутять серце неспокоєм. Піднімуться з жовтих очеретів, поспівають на вербі, а вже полетіли до дуба, пожартували з ним і полинули до білих весняних хмарин, щось шепочучи їм. І шукає в тузі розбуркане серце свого власного щастя, силкується скинуть наболілі трухлявини, метушливо бігає з місця на місце, питаючи, де ж то воно? Чи не тута в небі блакитнім? Чи не тута в квітках пахучих? Але хутко одлітають дні весняні, а з ними пора шукання, і зостається порожнеча і звичайні трухлявини.

Шуми весняні… грають танок музичний, клопотливо шукаючи.

— Проліску-братику! Чи чекаєш ти зо мною кохання?

— Так, вітре весняний! Вже бутони розвилися мої, вже листочки мої готові приголубити тебе, йди до мене, вітре весняний.

— Хо-хо-хо-хо! Він вже готовий! Хо-хо-хо!

І подався знову незадоволений, і знову питає, і одлітає, жорстоко насміхаючись, а в самого незадоволення.

Шуми весняні… Шуми весняні… Танок кохання струмками ллється, тягне в свої тенета. Усім шукаючим музику чарівну шепоче на вухо. І в п’янім танкові оддаються серця одне одному. Але надходить спокій і втома, і одлітають гнилі висохші серця, зоставляючи на свято життя лише міцних, лише спаяних музикою життя…

Шуми весняні… Шуми весняні…

Бренять вітри по березовій кобзі, предківські таємниці землі співають. Слухає стомлене серце, бажаючи злитись з свіжими потоками, але даремно. Не оживлять весняні струмочки струхлявілих дуплянок.

Шуми весняні! Шуми весняні! Шуми шукання й протесту.

Шепочуть надії і сичать розчаруванням, найсолодшою втіхою лоскочуть, тугою глибокою хвилюють!

Шуми весняні. Шуми весняні!..

Голосні кроки поспішаючі наближаються до мене. Чую стримані голоси. Піднімаю голову. Проходять по доріжці з пучками пролісків дві дівчини. Подивились на мене, злегка усміхнулись, а одійшовши поодаль,

почали сміятись і потім поволі зникли. І знову тиша, тільки легкі тіні надходять, і шумлять потоки вітру.

Почувся дзвінкий дівочий сміх, нарешті чую докірливий голос:

— Ну хіба ж можна так! Ну, який би там босяк міг бути! Просто хтось прийшов і ліг собі спочити на лавці.

Але її перебиває сухий роздратований голос:

— А я вам не раджу туди йти. Ну хоча б і так. Чого вам неодмінно хочеться йти туди? Хіба ми не можемо тут гуляти, щоб ніхто не бачив? Неодмінно вам туди треба. Усе вам хочеться до когось. Може, вам скучно зо мною — ну, тоді я нічого не маю!

— Е, як це все надоїло, Євгене Григоровичу! Невже не можете про віщо інше думати? А ще називає себе інтелігентною людиною.

Я хутко підхвачуюсь і зіскакую з лавки. І хто ж тут на полянці? Панна Наталя! Я встаю і дуже ввічливо розкланююсь.

— Спокійної ночі, добродію!

— Вибачайте, не спокійної ночі, а "воістину воскрес"!

— Ха-ха-ха! — дзвінко заливається панна. — Я думала, що ви спали, а ви, виходить, воскресли. Ха-ха-ха!

Я підходжу. Панна довірливо, але осторонь простягає мені руку, а з очей прямо прискає сміх. Євген Григорович дуже холодно вклоняється мені, дивиться вбік і курить цигарку.

— Ви не знайомі? — питає Наталя.

— Ні, ми вже бачились, — сердито відповідає Євген Григорович.

— Ну то чого ми тут стоїмо? Ходім рвати проліски. Вони такі холодні і радісні, як і весна. А ми, певне, вам помішали, добродію? А так, помішали? — насмішкувато питає панна.

— От ви смієтесь, панно, і справді можна подумати, що я спав. А на самім ділі я тільки лежав, і дивився в небо, і слухав вітру. І справді, які чудні настрої надходять в таку пору. Наче слухаєш якусь казку, стару, первісну. З самих могил віє вона. Здається колись, давно— давно, чув її і ніяк не одгадаєш, де саме і коли її чув. І гірш усього те, що ніколи не зрозумієш її.

— А се вірно. — Панна цікаво оглядає мене і потім кидає мені: — А ви знаєте, добродію, ви мене казками не годуйте, а краще, як дійсний панич, допоможіть мені квіток нарвати. Он дивіться, які жовті. Ідіть нарвіть!

— О! З великою охотою!

Євген Григорович увесь час ходить по доріжці і, певне, нудиться і нервується. в нашій роботі він зовсім не приймає участі.

— Євгене Григоровичу! А що, вчорашнього дня там шукаєте? Чи що? І чого він усе дметься, як на одлигу?

Євгене Григоровичу! Євгене Григоровичу! — цокотить панночка.

У Євгена Григоровича кривиться обличчя, і він злісно обзивається:

— А я що, вам мішаю, чи що?

— Ні, то я так питаю.

— Ну так я на такі питання не відповідаю!

— Чому саме? — жартівливо питає вона.

— Не хочу, щоб ви глузували.

Нарешті ми нарвали квіток. На обличчі панни грають легкі рожеві фарби, а з-під довгих вій світяться м’які, з широкими чоловічками очі.

— Ой! Та й хороший букет який! Я вам страшно вдячна, добродію!

Я ввічливо вклоняюсь. Євген Григорович знову кривиться.

— Євгене Григоровичу! Чого ви сердитесь? Ви не повірите, — звертається вона до мене, — увесь час був таким галантним, а зараз, як повстрічались з вами, зовсім перемінився. А признавайтесь, будь ласка, ви не посварились?

— Не знаю, як добродій. Що ж до мене, я нічого рішуче не маю проти нього, — відповідаю я.

— Ну, а щодо мене, то я не маю охоти нічого спільного мати з вами, добродію! — раптом випалює Євген Григорович.

Панна здивовано здвигає брови.

— Он як! То ваша цілком справа, — відповідаю я.

Всім нам стає ніяково. Ми мовчки якийсь час ідемо

по дорозі. Панна дивиться в землю.

— Ви ще не збираєтесь іти додому? — звертається вона до мене.

— Ні, я сьогодні цілком вільний.

— То, може, ми підемо далі? Там коло лугу, здається, повинні бути ще квітки.

— Прошу. Я до ваших послуг, — відповідаю їй.

— Я, мабуть, зайвий тут, — хрипло звертається Євген Григорович. — В такому разі я піду звідси.

— Ми вас не гонимо звідсіль. Адже ж разом підемо! Проте, — холодно відповідає панна, — як ваша ласка, коли не маєте охоти зоставатись, то й силувати не станемо.

Євген Григорович подав руку Наталі, зо мною лише холодно розкланявся і хутко одійшов.

— Ну, і слава Богу, — говорить панна, — я страшно рада, що він пішов. Ви не повірите, — переходить вона на більш щирий тон, — який нудний він. Йому чомусь здається, що ним повинні усі цікавитись, бути тільки в його товаристві. Страшно скучний!

Вона якийсь час помовчала, наче замислилась над чимсь, а далі звертається до мене:

— А куди ми підемо?

— Куди хочете, панночко.

— Ну, то добре, ходім на ярок, он туди.

Вузенька, чисто протоптана стежка кривулею поплуталась понад канавою. Молоді струнке берізки понад нею, а далі вниз густа ліщина. В

одному місці полянка. На ній, певне, ще недавно розтав сніг і жовті голівки кульбаби, як ґудзики, вкрили її.

От і добре. Я страшно люблю сі квітки. Кажуть, що жовтий колір ознака зради, але я сього не боюсь.

— То ви, певне, наміряєтеся зрадити комусь? — жартуючи, звертаюсь до панни.

— О, ні! Я тільки гадаю, що коли б мені зрадили, то я до сього поставилась би спокійно, хай собі як знають роблять!

— Невже вам, такій ще юній, і думати про зраду?

— Ну що ж, буває всяко. А скажіть, будь ласка, — перебиває вона балачку, — що ви тут робите в місті?

— Я агроном. Служу в земстві.

— Агроном? Он як! Се цікаво, але... щоб заїхати сюди і тут животіти, не знаючи для кого й чого... О, ні! Я ні в якім разі не згодилась би! Я тільки й мрію про те, аби скоріш вирватись звідси в Київ, на курси.

— Але я не жалкую. Ось бачите, тут от, в сьому місті, я зустрів таку цікаву, славну панну, як ви.

— Ха-ха-ха! — сміється панна.

Потроху спускається сонце, стихли вже дзвони.

— Мабуть, повернемося, правда? — звертається до мене через якийсь час панна.

Я згоджуюсь.

Панна в доброму настрої. Весняне пальто розстібнуто, і поли його разом з кінцями синьої намітки на голові тріпочуть в повітрі. Лице в неї зарожевілось, а очі світяться м’яким промінястим вогнем.

— Шуме весняний, шуме весняний! — співає панночка. — Боже, як мені подобається ся пісня! Чомусь так тепло і сумно стає, і хочеться чогось хорошого, щоб усю захопило! З вами таке буває?

— Бувало, панночко, та й тепер інколи буває, але я вже зневірився. Рано почав жити, багато постьобало, то й знаю, що, власне, хорошого мало. І тим більша туга: знаєш, що сього хорошого немає, а проте не погасиш сього вогню.

— Як ви чудно говорите! Наче ви старий такий. Аж не віриться. Я все ж таки вірю, що се хороше почуття я повинна пережити, я маю на се право. І так станеться! — запевнено говорить мені панна.

— Знаєте, Наталю, ви ще така юна і стільки в вас бажання світлого, пахучого, як весняний сік!..

— Ну буде… буде…

— І я був би радий, коли б се щастя на вашу долю випало. Тільки зумійте вдержать його в руках, бо воно мінливе, як шуми весняні!

— А чому саме? — запитує панна.

— Не знаю чому, але пригадується мені байка, яку я ще в дитинстві чув. Може, в ній багато дечого переплутано, але самий зміст цікавий. Кажуть, Проліс, такий парубійко лісовий, ходить по лісу. Зробив собі дудку з березяної кори та й дме у неї. От через те такі й шуми веселі. Кажуть старі, що дерева він сим шумом цілує. Квіточки теж. Але не всі,

вередливий він. Все шукає свою дівчину Ярину. Підійде до квітки та й питає: "А чи ти не бачила дівчини моєї Ярини?".

"Ні, Пролісу. Біжи туди — сими слідами пройшла вона, поцілунок на мені зоставила, мабуть, в ярок заховалась".

І знову шукає її Проліс, питаючи у всіх по дорозі.

А як знайде він Ярину, то починають довго-довго цілуватись. Та тільки се скоро у Проліса проходить, один або два дні, а потім знову кудись і подався. Та все дме та й дме у березяну дудку. А от як кине Проліс Ярину, то вона тужить, та сльози ллє, та в тузі квіти цілує.

Мене страшенно цікавила сердешна обездоленна Ярина, і великий дитячий жаль викликала вона в моїм серці. І я питав тоді свого діда, який мені цю байку розповідав: "Діду! А скажіть, чи Ярина мене б цілувала?"

"Е, ні, хлопче, вона таких не цілує — тільки квітки та дерева цілує та, може, панських дітей… та й то хтозна", — добавляє дід. І тоді мене страшенно дивувало — чому мене не захотіла б поцілувати Ярина, коли я так жалію її? І от мені здається, що й тепер би не схотіла поцілувати мене Ярина.

— А ви б хотіли, щоб вас неодмінно цілували. Треба знайти її зразу та заслужити, то, може, й поцілує, — кокетуючи, відповідає панна. — А чудну річ ви розказали. Парубійко Проліс і дівчина Ярина. Казка, весняна казка.

— Шуме весняний, шуме весняний… — задумливо співає панна.

А на серці стоїть тиха світла радість, навіяна пахощами молодої трави, лісу, сонця, і стає сумно, що ся радість може незабаром зникнути.

— Панночко, хороша! — з захопленням говорю я. — Я все ж дуже радий, що вас зустрів і познайомився з вами, правда, випадково, хоч давно мав надію, але все ж познайомився! Дозвольте стиснути вам руку і прохати вашого товариства і надалі!

— Будь ласка! — спокійно відповідає панна. — Я завжди вільна, приходьте, то, може, поїдемо гуляти!

— Мені так добре в вашім товаристві: спочиваєш від усього!

Поволі надходимо до міста. Косі промені червонуватими пасмами лягають на міські оселі, грають в шибках будинків. Видно невеличкі гуртки людей на пішоходах. Коли-не-коли проїде візник. Підходимо до будинку Наталі.

— А я шкодую, що після такої прогулянки треба повертатись додому, — говорить Наталя.

— А скільки їх, таких хвилин, доводиться хоронить в буденщині. А невже вам так недобре дома живеться?

— Всяко буває, добродію, як шуми весняні, — задумливо говорить панночка, — повіяли та й розлетілись.

— Але шуми весняні щовесни співають — треба їх, панночко, ловити.

— А треба… Ну, я вам дуже вдячна за прогулянку. Може, коли-небудь зайдете до нас?

— З великою охотою, дуже дякую!

Вона простягає руку і щиро-м’якими промінням очей усміхається.

Тихий сум співає свою музику, перебираючи денні враження. І на тлі сих вражень такою сірою, непривітною здається Супониця.

Іван Іванович сидить у вітальні і грає на флейту. Довго пробує якісь мелодії і, нарешті впіймавши якусь найближчу йому, починає тоскно її награвати.

— Іване Івановичу! Чому ви так сумно граєте?

— Так, згадалось дещо. От ідуть люди в гості, та вкупі, в родині, а мені й згадалось, як ми з старою колись гостювали.

І він знову починає тягти ту ж саму тоскну мелодію.

Вечірня смуга заходу засмученим сяйвом розлилася в небі, як останній поцілунок юної холодно-чистої панни, і так і застигла в спокійній задумі.

А в серце заліз глибоко якийсь цвяшок, та й коверзає і коверзає там.

V

Непомітно пройшли свята, зоставивши лише тоскний спомин про себе. Після хвороби я цілком вбрався в силу і мусив приступити до служби. Довелося їздити по зразкових ланах, які були розкидані в кількох місцях мого участку. Дні стоять прозоро-ясні, тільки лісові смуги вдалечині вкриваються густою синьою млою. І як твориться все хутко, поспіхом. Ідеш однією ж дорогою, а через день-два і не впізнаєш нічого навколо. Піднімаються вівси, блідою зеленню вкриваються довгі смуги ланів. А жита вже по коліна, і темні хвилі дрібними клубочками пливуть по них. Шаленим поспіхом снується густа, соковито-барвна одіж, прикрасами своїми вкриваючи все навколо.

Безліч жучків, кузьок з радісно-клопотливим співом носиться навколо… Як дрібні зорі в темнім небі, манячать на зеленім полі квіти. П’яною музикою дзвенить радість широко-просторого життя.

— Пилипе, голубчику, — звертаюсь до візника, — прив’яжи дзвінка, хай не мішає слухати, як усе дзвенить навколо.

Пилип повертає своє засмалене обличчя і перепитує. У нього в сю пору були свої думки, він навіть недочув мене.

— А-а, дзвінка? Ну що ж, можна, — охоче згоджується він. — Дехто й справді не любить. А мені, признаться, й нічого. Він усе белемкає, то й охотніш. Наче з тобою розмовляє.

А вітер злегка шумить, гарячими хвилями пестить обличчя, несе пахощі степів.

І мені здається, що моя душа всею істотою злилась з музикою життя і в темп їй дзвенить і рветься на простір.

Приїжджаємо на зразковий лан.

— Ай жарко як, паничу! — звертається до мене Пилип. — Якби оце річка, так прямо і вскочив би в неї.

Поле все зеленіться. Буйно пішла пшениця і широким листом поважно колихається під подихом вітру. Вівси в одному місці чомусь гірше пішли, і юні листочки їх пожовтіли. Обходжу кожну частку, роблю помітки в записній книжці. Коні за сю пору спочивають. Пилип, помічаючи, що я повертаюсь назад, напуває коней, і ми їдемо далі.

А додому повертаюсь пізненько, інколи навіть в темінь. Саду нашого не можна і впізнати. Густим роєм білого цвіту обліпило кожну віточку, наче снігом, тільки де-не-де помітні темні листочки дерев. Цвітуть

яблуні, груші, сливи. Ніжно-рожеві пелюстки яблуневого цвіту починають потроху осипатись. Тихий бджоляний дзвін поміж ними точить музику. Біла чарівна казка. Пишні казкові хороми з діамантів і перлин збудувала собі дівчина Ярина. 1 сама заховалась поміж ними, в білі серпанки убравшись. Знайди її там! Ллються потоками міцні солодко-п’яні пахощі, голову дурманять, лоскочуть солодкою тугою серце. І все на світі здається немилим, сірим, і нікого не хочеться робити.

Останні промені сонця золотими пасмами вкривають дерева, зоставляючи густі напівтіні.

Приїхала Ольга Петрівна. Але я мало бачусь з нею. Вранці вона в школі, а ввечері рідко застаю дома. У неї десь свій інтимний куточок створився, і вона його любовно, як квочка курчата, пестить. Се помітно по тому, як закохано наспівує вона якісь мелодії. Який у неї зразу п’яний буйно-радісний настрій! Як вона бігає! Певне, кинула людина все, аби віддатись одній насолоді. Зо мною рідко бачиться, але коли зустрічається, кидає на мене якийсь спостерігаюче-веселий, закликаючий погляд, від якого мене всього охоплює п’яним хвилюванням, а вона, певне, помічає се і сміється очима. Пізно ввечері вона зникає. З Євгеном Григоровичем у них, мабуть, склались добрі відносини. І коли я чую, як вони, обоє веселі, одходять кудись на прогулянки, мене охоплює така тоскність і заздрість до них.

Але я теж дуже часто одходжу з дому. Іду до Наталі. У неї завжди тепло, затишно. Кожен раз, коли я приходжу, вона вибігає в вітальню і, простягаючи мені по-дитячи руки, довірливо дивиться в обличчя своїми м’якими синьо-променястими очима.

— Добрий вечір, Наталю!

— Ой, як він загорів! Прямо не впізнати, — здивовано зустрічає вона. — Мамуню, мамуню! Дивись: Василь Павлович як циган став, — кричить

вона в їдальню. — А ви знаєте, вам се йде, їй-богу, йде! — оглядає вона мене.

В їдальні брязкає посуд. Мамуня, досить повна огрубіла дама, урочисто сидить коло самовара і поволі перемиває посуд.

— Чаю хочете? — спокійно звертається вона до мене.

Я прохаю налити. Наталя сідає край столу і увесь час оглядає мене. Вона в легкій літній одежі, яка м’яко облягає її струнку постать.

— А ви українець? Наталя мені казала. Та ще, кажуть, і щирий?

Я усміхаюсь.

— Ну, так ви потоваришуєте з моїм чоловіком, — повільно провадить далі свою розмову "маман". — Він теж любить усе українське. В молодості страшно любив сало з книшами. Ото йому більш нічого й не треба, хоч і медом не годуй. Страшно любив, — повагом тягне вона.

— Мамочка! Ну що ви таке кажете? От їй-богу! — сердиться Наталя. — Папочка просто любить добрий борщ, сало, сметану і ще що там. А Василь Павлович не те… Зовсім не те… Він просто… от свідомий українець, — силиться вона пояснити.

— Ну хіба ж таки я не розумію, Наталю. Я й кажу, що твій папа теж українець, ну, малорос, як хочеш, все одно.

— Ну то друге діло — малорос, а то зовсім інше. Ну, ти, мамо, просто не розумієш.

— Ну, нехай буде по-твоєму. Як українець, то й українець, — ворчить мама.

Пізніше входить до їдальні менша сестра Наталі, Катя. У неї скоро почнуться іспити, і вона сидить за книжкою. Вона заклопотано, поглибившись в себе, мовчки п’є чай і потім незабаром одходить знову, а з її кімнати чути тиху розмову:

— Квадрат гіпотенузи равняется суммє квадратов катєтов, квадрат гіпотенузи, — далі мовчок. — Возьмьом прямоугольний трьохугольнік… а, Ь, с…

— Боже! І як то вона змучиться, сердешна, поки ті екзамени здасть! І нащо б то я тягла аж до сієї пори? — квоктить "маман". — Людям весна, піти погулять, спочить, а тут сиди в клітці та мучся. Ся теж, — показує вона на Наталю, — попомучилась. І хай йому біс!

О дев’ятій годині приходить з контори папа. Він веселий, маленький, з-під окулярів оглядає мене і радісно потирає руки, наче скінчив добре якусь серйозну справу і тепер плювати йому на все.

— А, пан агроном! Василь Павлович! Як поживаєте? — звертається він до мене. — Щаслива людина — загорів, свіжим повітрям дихає цілий день! От таке життя я люблю! — з захопленням говорить він. — А то тут сидиш в чотирьох стінах цілісінький день, як в лавочці. Накурять тобі, навоняють, вибачте…

— Як кому доведеться, — суворо спиняє його захопленість "маман".

Павло Степанович сідає в крісло і, мішаючи цукор в шклянці чаю, переходить на політичні теми. Політика і преферанс — се його боляче місце. За тим і другим він готовий сидіти цілі ночі…

— Ну, а скажіть, будь ласка, як буде по-вашому, по-українськи, — причому на сих словах він особливо підкреслює, — ну, скажемо, така бумага: "Вследствіе вашего запроса относительно производства по сему

делу"? — При сьому він урочисто дивиться на мене, чекаючи, як я вийду з сього трудного становища.

— Ну, се дуже легко перекласти, Павле Степановичу, і буде навіть простіш, — відповідаю йому.

— Хм! — не згоджується Павло Степанович. — Легко то легко, а не переведете. Он бачте. От так і все. Я ж сам малорос і дуже люблю свій язик. Тільки ж нащо його коверкати? Галіційщину вводить тощо? Ну чом не говорить як звичайно, як дядьки наші балакають?

Починається довга звичайна розмова про мову. Павло Степанович гласний Думи[?], попечитель кількох товариств, має круглий живіт. Колись він був кадетом[?], потім став октябристом[?]. Але що гірш усього, він з усім згоджується, що б ви не доказували йому. Причому те, що ви його розбиваєте і він з сим згоджується, надає йому особливої утіхи, наче він найбільшу допомогу зробив комусь. І він тоді стає розчуленим, щирим по-приятельськи.

Після чаю Наталя закликає мене в вітальню. Темно— зелені м’які портьєри солідно позвисали на одвірках. М’яка мебля вкрита чохлами. Невеликі столики з альбомами і ажурними скатертями. Усе чепурно, привітно. Але в Наталі коло рослин є свій улюблений куточок, і вона, закликаючи мене туди, починає показувати свої речі. У неї з кожною річчю, з кожною карткою, особливо її товаришок, зв’язано стільки своїх теплих, щирих споминів. І вона так інтимно, чуло розповідає мені про них, наче у неї з сим зв’язані найглибші переживання. Причому в кожнім разі вона дивиться в обличчя, наче запитує — чи цікавить мене все те, про що вона розказує. Я розлігся на канапі, обіперся рукою об коник її і більш дивлюсь на неї, чим слухаю її.

— Наталю, а знаєте що? Заграйте що-небудь на піаніно. Я страшно люблю, коли ви граєте, — говорю я.

— Справді? — недовірливо питає Наталя. — А знаєте що? Я дістала нову п’єсу. Ніколи не одгадаєте!

— А яку, Наталю?

— "Шуме весняний".

— "Шуме весняний"? Ой, яка ж ви хороша! Ну, то будь ласка, заграйте, я ніколи не чув її.

— Шуми весняні… Шуми весняні… — починає співати Наталя. М’які, трохи заспані звуки розбурканого піаніно сумно пливуть, тонучи в товстих спинках крісел і канапи. І знову від їх мелодії мені вчуваються то холодні нерозталі плями снігу, то озера снігової води з білими коливаючимися хмарами в дрібних хвилях їх, то шуми дерев і казка мого діда про Проліса і Ярину. А без кінця тужливі тихі звуки стомленої за зиму душі покірно благають, бажаючи налитись весняних буйно-радісних соків.

— Ну, буде з вас, — кінчає Наталя, — а то й заплакать можна.

— Я вам без кінця вдячний, Наталю. — Підходжу і тепло стискаю руки. Вона дивиться прямо в обличчя мені і м’яко посміхається.

— Боже, як зараз хороше надворі! — говорить вона, відчиняючи вікно. — Знаєте, шкода прямо пропускати кожну хвилину в таку пору. Знаєте що? Ходімо в сад. Ви ще не були у нас в саду? Там хороше зразу, дуже хороше!

Сад великий, але старий, запущений. Високі густі клени в кількох місцях стоять кущами. А далі пішов розораний молодий сад. Поміж кленами розчищена широка доріжка. Кущі жасмину і бузу вкрилися росою, яка в місячному сяйві блищить великими сльозами — і крапля за

краплею повільно спадає, зоставляючи тихий задумливий шелест. Кап… Кап… Кап…

Тонкі пахощі жасмину, такі чуткі в холодному повітрі, линуть в обличчя густими струмками. Стиха лист на кленах коли-не-коли зашелестить. І знову тиша. Молочно-зелєною місячною млою вкрита долина. Наче серпанком бірюзовим заслана.

— Ой, аж жутко! — жметься Наталя. — Давайте заспіваємо, Василю Павловичу. Або ні, не треба… А-у-у! — кричить Наталя. Вона вириває гілку бузу і стьобає мене в обличчя, а потім біжить по алеї і кричить:

— Ловіть мене-е!

І вже зашуміла в повітрі, тільки шелест зоставляє і манячить вдалині біла смутна пляма. Я напружуюсь і біжу за нею. Віти кущів зачіпаються і бризкають в обличчя. Я на хвилину спиняюсь, протираю очі. Але Наталі вже не видно.

— Наталю, Наталю!

Ні звука. Стоїть німа тиша навколо. Поблизу піднявся і загомонів бурхливим потоком соковито-дзвінких переходів соловейко. І голосною луною посипався його спів на сусідні сади. На річці кричать розполохані качки. Крекочуть настирливо жаби.

— Ау! — обзивається Наталя.

Біжу в кущі. Біла пляма сунеться і в тінях клену особливо помітна.

Я тихенько, крадькома наближаюсь і ловлю Наталю.

— Ех, ви! Не знайшли, — з легким докором говорить Наталя.

Я виправдуюсь.

— А ви знаєте, я тут і сиділа, — показуючи на кущ жасмину, говорить Наталя. — Давайте краще сядемо на лавку, — закликає вона.

Під кленом лавка сіра, старенька. Помітні вирізані літери. Я придивляюсь і помічаю на спинці лави написи: "Наташа", "Миша". Далі стоять терміни року і місяця.

— Хто то такий, Наталю?

— Еге, не скажу. То мій наречений.

Цілу ніченьку шукала.

Ніде не знайшла, — співає Наталя. — Ні, Василю Павловичу, — говорить вона. — Нареченого немає в мене. То так тільки, пожартувала. І знову тягне якісь перехідні сумні мотиви.

— Василю Павловичу! Невже ж в таку ніч не хочеться вам любити? Не хочеться когось поласкати? — з легким тремтінням в голосі запитує мене Наталя.

— Дуже хочеться, Наталю, і особливо юну чисту панянку, таку, як ся ніч. А були часи самотні, коли так безмірно хотілось когось ласкати. А так даремно і згинули сі бажання… А як би хотілось найти такого, кого би в сю пору міг до божевілля покохати!

— Ай справді так, — задумливо говорить Наталя. — А скажіть, Василю Павловичу, — нахиливши голову вниз, провадить вона далі, — ви кого-небудь кохали?

— Мм… Майже ні. Власне, було, але щоб чисто, щиро, щоб віддати всю душу…

— А чому?

— Просто не знайшов такої людини.

Наталя встає, збирається йти. Я теж піднімаюсь і мовчки йду за нею. Стиха шелестять клени, стрибають по алеї срібні плями. Але Наталі, певне, не хочеться йти. Вона чомусь нервується, злегка то здригує, то сумно зітхає.

Десь зашелестіло.

— Ой, як злякалась. — Вона тулиться близько до мене і злегка тремтить. І так обоє, хвилюючись, стоїмо мовчки.

Я помічаю, як на місяць надійшла прозора хмара. Послала м’які сутінки. А йти не хочеться. Беру руку Наталі, рука холодна. Чутко-голосно стукає серце. Гострою п’яною іскрою пронизує всього мене.

— Наталю, Наталю? — пошепки звертаюсь.

— Що? — глухим голосом обзивається вона. Я нахиляюсь ближче до неї.

— Наталю, голубчику, а мене б в сю ніч… ви б полюбили?

— Ну… пустіть.

Але я, забуваючи все, раптом обнімаю її і цілую в шию. М’які пахучі волосинки лоскочуть мене, лізуть в губи.

Наталя пручається, але я ближче приваблюю її і цілую в щоку, в очі. Вона далі не пручається і тільки закриває очі. Впіймав губи і міцно впиваюся і почуваю, як вони гаряче зливаються з моїми губами. Дурманять і хвилюють п’яні пахощі жіночі, змішані з ледве помітними пахощами духів.

Наталя рішуче вивертається.

Я стою з помутнілими очима. Вона нервово тремтить. Чи сміється, чи плаче. І так проходить кілька хвилин. Але, нарешті, вона піднімає голову і вся знервована і п’яна, залита сяйвом місяця, рішуче підходить до мене і довго безперестанку цілує мене.

— Ум… Ох! Васильку, хороший, любий мій! — з нервовим плачем говорить вона. — Я божеволію чи просто п’яна.

— Нічого, Наталю. Нічого. Се просто шуми весняні…

— Шуми весняні… — в нервовім сміху говорить вона. Очі її горять блискучим п’яним екстазом. Густі коси збились в неї з голови. Вона вся розчервоніла, залита сяйвом місяця, з м’якою тугою дивиться на мене.

— Боже мій! Ніколи б не подумала, не повірила, щоб ви такий солідний і мене… покохали? Васильку, любий мій, за що? Ну, за що ти кохаєш?

Так ми поволі йдемо до хвіртки в саду.

— Знаєш що, Васильку? Тобі в дім не слід іти. Давай краще я випущу тебе через хвіртку. — Вона тихо крадеться до хвіртки, обережно одчиняє її.

— Ну, прощай, любий мій. — Вона припадає до мене і знову цілує.

Я виходжу за хвіртку і повільно іду по тротуару.

— Васильку? — обзиває Наталя.

Я повертаюсь. Але вона махнула рукою і хутко зникла за хвірткою.

Іду додому, ще раз повертаюсь, але Наталі не видно.

Ллються молочно-бірюзові пасма меланхолійно— спокійні. І, здається, вони бачать мою буйну радість і чомусь їм сумно стає за мене, за моє кохання, за мій спів. А чому? Чому, промені бірюзові?

Не послухаю вас, мовчазні свідки мого кохання! І соловейко вас не слухає, — скакають дзвінкою луною голосні співи його, приском сміху і щастя сиплють в молочні тумани, дзвонять радість мого кохання.

Тихо пробираюсь додому. Сонна Феня сердито одчиняє мені двері. Іван Іванович закашляв і перевернувся. Певне, хотів щось спитати, але тільки важко зітхнув і нічого не сказав. В хаті густі пасма від місяця, скакають фантастичні, як привиди, тіні. За стіною метушно. Якийсь стукіт в кімнаті Ольги Петрівни. Але яке то мені діло! Лягаю спати, а сон довго не приходить. І здається, що хтось другий, ясний, близький мені оселився в мене в хаті, пригортає мене своїми чарами— ласками. І так тепло, затишно стає. А на обличчі почуваю тиху усмішку.

— Люба, хороша, Наталю моя.

VI

В Наталі я буваю дуже часто. Зранку або їду обдивлятись зразкові лани, або сиджу в земській управі, а надвечір іду до Наталі. Одчиняти мені завжди вибігає Наталя, я цілую в неї руку, а вона тільки вдивляється в мене своїми промінястими очима, наче хоче впіймати, які переміни стались в мені за сю пору.

Дома в неї всі вже звикли до мене. "Маман" буває інколи зайнята, забирає до себе і Наталю. Я зостаюсь один в їдальні і від нудьги переглядаю старі збірники "Ниви"[?]. Павло Степанович або сидить у себе в конторі, або ж іде до клубу. Там у нього сила приятелів, з якими він любить "записати пульку".

Дуже часто ввечері ми ходимо на прогулянку з Наталею. Причому далеко вона не любить ходити. Найбільш їй любий власний сад. Зостаючись сам на сам зо мною, вона обережно, як кішечка, оглядається навколо і тоді дає простір своєму почуттю. Притулиться до мене, важко дихає і увесь час гладить мої плечі, заглядаючи мені в обличчя.

— Боже, Васильку, як зараз хороше! Я б увесь час так сиділа, і нічого мені більше не треба. Скажи, Васильку, ти ніколи мене не розлюбиш?

— Ну, звичайно, Наталю. І чого тобі приходить така думка, наче я й справді повинен тебе розлюбити?

— Не знаю, Васильку, — задумливо відповідає Наталя. — Може, й так… Але мені щось не віриться. Гоню от всякі думки з голови, а вони стоять і стоять.

Я ж добре відчуваю, що се тільки раз з нами буває, тільки раз! І невже все се мусить розбитись? О, ні-ні! Ти ніколи не розлюбиш, Васильку? Авжеж, не розлюбиш? — запитує вона, заглядаючи в очі. — І за що тільки я така щаслива? — і Наталя починає пристрасно цілувати мене.

Інколи ми їздили плавати на човні. Наталя сідала на стерно. Одсвіти заходу яскравими фарбами тремтіли в хвилях. Густі тумани сідали в комишах. М’яко, журливо хлюпала під човном вода. А навколо стояла глибока заніміла тиша, тільки коли-не-коли деркач своїм тріскучим криком лящав в ухах. І не хотілось порушати сієї урочисто-зачарованої тиші.

Чуло нащуливши вуха, слухають мрійно-задумливі комиші тиху тягучу пісню Наталі. Пливуть звідкись невідомі таємні стогони річки, розполохані звуки і далекий плескіт риби.

Повертаємось запізно. Наталя промерзла від річного туману, злегка тремтить і тулиться до мене. Проводжає вона завжди мене до хвіртки і після того кілька хвилин задумливо дивиться мені вслід, посилаючи м’який променистий усміх очей.

Хутко піднімаються рослини в полі, шелестять повним колосом, прямо не впізнаєш. На дослідній полі почалася сила роботи. Пололи молоді буйні рослини, прочищали і здряпували ранній весняний пар, пухкий, як великодні папушники, готувались садити тютюн. Треба було слідкувати за роботою, закладати нові зразкові досліди. Довелось якийсь час жити на полі, не од’їжджаючи звідти.

На дослідній полі був будинок, призначений виключно для агронома. Тихий, начисто вимазаний, з силою зразкового насіння в невеликих колбочках, зразками ґрунту, розмальованими діаграмами. Але до сього часу я не хотів там оселитись. В сих затишних кімнатах завжди панувала якась нудьга, до того ж далеко було і від міста.

Мене провів в сю кімнату агрономічний староста Петро Мотузок, низенький, з лисою головою, на кривеньких ногах добродій.

— От і добре, що приїхали. Охотніш буде жити… А то, розумієте, прямо хоч пропадай, і дівчата не помагають, — говорив він, заглядаючи своїми чорними, хитруватими очима в моє обличчя і потираючи розпітнілу лисину.

— Марусино! — звернувся він, входячи в кімнату до дівчини, яка стояла і весело-цікавими очима оглядала мене. — Ось привів тобі панича, агронома нашого. Так ти ж гляди, щоб усе було як слід!

— Добре, Петре Михайловичу, — весело кивнула Марусина і понесла мої речі в другу кімнату. Петро Михайлович ще якийсь час побув, поговорив, обтер свою загорілу лисину і пішов.

Кімнат було дві. В них панувала глибока замертвіла тиша. Десь об шибку билась оса, дзвенів в кутку коло засохлих рослин комар.

А Марусина поралась, голосно стукаючи каблуками черевиків. Обличчя в неї смугляве, з легкою ніжною фарбою, очі сині, м’які, весело-цікаві. Вся вона чиста, акуратна, в темній корсетці і спідниці, на тлі якої чітко кидається в очі біла поцяцькована сорочка.

Якась одна ніжна і чиста смуга пронизує Марусину. І лагідно вона пестить в себе сю смугу і бережеться, щоб не розламати її.

— Марусино, — звертаюсь до неї, — а принесіть мені води умиться!

— Добре, паничу. Я зразу. — Вона приносить кухоль холодної води. — І се ви, паничу, будете у нас постійно жити тута?

— Ні, Марусинко. Я тільки на часину приїхав. Через кілька день маю од’їхати знову.

— Чому ж так, паничу? — сумно питає Марусина.

— Так, Марусино. Є різні справи в городі.

— А я думала, що се вже ви зовсім до нас. Петро Михайлович казали, що ви маєте сюди переїздити, — не вірячи мені, провадить Марусина.

— Не знаю, Марусино. Може, колись і переїду, а тільки не зразу.

Я починаю роздягатись і лягаю в ліжко, але Марусина, обіпершись об одвірок, увесь час слідкує за мною цікаво-веселими очима.

Певне, скучила дівчина в самоті жити в сьому домі і рада кожній новій людині.

— А скажіть, Марусино, ви тут увесь час живете?

— Ні, як прийдеться, — спокійно відповідає вона. — Як коли прийдеться. Інколи їду до батьків і там ночую. Так, як нема нікого на полі, страшно тута одній жити.

Марусина ще довго охоча б зо мною говорити, але я починаю позіхати, і вона, збентежена сим, потихеньку одходе до себе в кімнату. Тримається вона спокійно, ніскільки не соромлячись бачити мене роздягненим. Але присутність цієї юної ніжної дівчини викликає в мене якийсь глибокий сум. Ех, Марусино, Марусино, коли б ти трохи краще знала сього панича!

Вранці, як тільки піднімається сонце, входить Петро Михайлович і починає мене будити. Ранок холодний, прозоро-сонячний. Легкий туман стоїть в придолинках, але всюди вже починається пекуча робота. Цілий день проходить в живій метушливій праці. Я почуваю, як все обличчя моє пашить від спеки, гарячими струмками ллється піт, звисає над бровами. А ввечері повертаєшся до будинку, почуваючи, як по всьому тілі розпливається здорова оп’яняюча втома. Марусина починає клопотливо готувати мені страву, стукає шклянками, а через півгодини засипаю здоровим міцним сном.

І так день за днем проходить в пекучій бадьорій роботі.

Через тиждень скінчив головні роботи. Мусив повертатись додому і, не криюсь, з якоюсь легкістю залишив сей засмутнілий будинок і непорочно-чисту Марусину, яка так старанно клопоталась за мною.

Потягло знову до городського спокійно-ситого життя, до музики, якою так часто шанувала мене Наталя.

Сад у нас уже одцвів, дерева вкрились густим темно— зеленим листом, і тільки в повітрі плавали густі пахощі жасмину і матіоли.

Зустрів мене Іван Іванович здивовано і радісно.

— А, ось і наш бурлака. Де се ви стільки пропадали, паничу?

— На дослідним полі був, Іване Івановичу. А що у вас тут новенького?

— Та нічого. Помаленьку ми старі вештаємось, а молоді свайбу справляють.

Як саме, Іване Івановичу? — здивовано питаю його.

— Та так. Та ви не дивуйтесь, Василю Павловичу, не якусь-небудь настоящу, а собачу. Розумієте?

— Ну що ж такого, — заспокоюю його. — На те й весна, щоб кожна тварина кохалась.

— Та й я так кажу. Жінка молода, жити хоче. От і бере од життя все, що можна взяти. А ви таки пентюх, Василю Павловичу, — помовчавши, провадить Іван Іванович. — Щоб такому молодому красивому паничеві та не добитись кохання отакої цікавої молодиці; не хвалю вас, голубе, — недобре посміхається Іван Іванович.

— Ну, що ж, Іване Івановичу, кожному своє. Буде з неї і одного.

Густіють сутінки, а на серце лягає якась туга незадоволення, і більш усього чомусь непокоїть те, що в сей вечір не побачив Ольги Петрівни. Так і заснув, не почувши, коли вона прийшла додому.

VII

Другого дня пішов на службу до земської управи. По дорозі мене зустріла Наталя. Вона, певне, давно вже чекала мене і боялась пропустить.

— Ну, слава Богу! — Кинулась вона, м’яко посміхаючись. — І де він так довго пропадав? Ну, подумай — більш тижня! — з докором говорила вона, заглядаючи мені в обличчя.

Я розказав про все.

— Ну, от бач! Ну хоч би слово сказав, як од’їздив! А то так, наче втік. А загорів як, лишенько! Ну, а тепер от що, — перейшла вона на діловий тон. — У нас тут буде вечір: співи, будуть і грати. Ти підеш?

— Який вечір? Я нічого не знаю.

— От тютя Божа! Якби я не поклопоталась, то, мабуть, нічого і не знав би. Ну, слухай сюди, Васильку. Я квитків дістала, для себе й для тебе. То ти підеш?

— Ну, звичайно, Наталю, з великою охотою.

— Ну, то й добре. А тепер я, Васильку, тікаю, тікаю, бо незручно. Іди собі, — киває вона в останній раз і похапцем одіходе.

Ввечері другого дня я одягаю чорну візитку і йду до Наталі. На сей раз одчиняє мені двері покоївка. Вона оглядає мене насмішкувато-суворими очима.

— Баришня Наталя дома?

— Дома, вони одягаються. Пожалуйте.

В вітальні немає нікого, але в сусідній кімнаті чую метушню й голоси.

— Се ви, Василю Павловичу? — звертається звідти до мене Наталя. — Ну, почекайте, я зразу. Мамо, ти там скоро?

Я беру альбом, в якому мені знайома майже кожна картка. А в сусідній кімнаті чую стримані голоси дочки й матері, які увесь час радяться, коли-не-коли сперечаючись.

— Ну, мамочко, їй-богу, так негарно. Я не хочу.

Але "маман" не здається і обстоює на своєму, і

тільки після довгого сперечання згоджується.

— Ну, нехай буде по-твоєму.

І ось, нарешті, виходить звідти і Наталя, вбрана в блідо-блакитне атласне плаття. Груди в неї злегка декольтовані, трохи напудрена, але на блідім обличчі сяє легка фарба. Вона має трохи урочистий вигляд, що надає їй враження солідної панни. Зустрічає вона любовним поглядом, наче запитуючи: "Ну як? Правда, я так дуже цікава?"

Вона оглядає мене трохи здивовано, звертаючи переважно увагу на мій костюм.

— Ой, який він сьогодні. Настоящий денді.

— Ну, звичайно, Наталю. Щоб не вдарити лицем перед тобою, — в тон їй відповідаю.

Мамуня закликає випити по шклянці чаю, ми похапцем випиваємо і збираємось виходити.

— Наталю! — кричить навздогін мамуня. — А пальто не треба? Візьми, серце, холодно буде.

— Не треба, мамуню, їй-богу, не треба!

— А я тобі кажу: візьми! От уперта, ніколи не послухає.

— Давайте, я візьму, Наталю, — кажу я.

— Ну, добре, — згоджується Наталя.

Легкі сумерки спускаються на землю. Але небо бліде, темне. Густі пасма пилу носяться в повітрі. Де-не-де помітні на пішоході гуртки люду, які, певне, теж ідуть на вечір. Від саду чути духову музику, яка грає "На сопках Маньчжурії", і звуки сього вальсу чітко долітають до просторої полянки, поблизу за річкою.

Я іду під руку з Наталею. Вона сяє, бадьора, увесь час голосно сміється і заглядає мені в обличчя. Певне, почуває всю свідомість краси юної розквітлої жінки, і ся свідомість бурхливим потоком б’є з неї.

— Боже! Який ти хороший сьогодні, Василько, — чуло звертається вона до мене. — Настоящий денді. Я наче й не знала тебе до сього часу.

— То я гадаю, Наталю, ти повинна подякувати моїй візитці за се. Тільки й всього, бо, здається ж, більше нічого не сталось?

— Ха-ха-ха, — голосно сміється вона. — Які ти дурниці кажеш, Васильку! Невже ти такою дурною считаєш мене? Ні, ти просто сьогодні урочистий, чистий як ніколи, їй-богу. Якби можна, я б справді тебе поцілувала зразу. Ти б хотів сього, Васильку?

— Нічого не маю проти, хоч і зразу.

— Ні, я кажу, коли б можна. І чого ти таким холодним тоном відповідаєш? — незадоволено запитує мене Наталя.

— Ну, то дай краще я твою руку поцілую.

Нове вбрання м’яко шелестить у неї, пахне тонкими духами, а тепле тіло, яке так близько мене тулиться, п’янить голову.

В саду вже снують по доріжках, усипаних піском, поодинокі пари. Панночки в атласних вбраннях з квітками троянд на грудях. Мріють яскраві українські костюми великим пучком різнобарвних кольорів. Поодинокі гуртки чоловіків, які стомлено чекають вистави. Вони сидять на лавках і ліниво курять. Чуються стримані голоси, шелест за кущами юнаків, інколи викликає загальну увагу різкий сміх якого-небудь гуртка.

О бліднім сяйві газових ліхтарів тремтять дерева, а музика тягне довго, одноманітно якусь скорбну мелодію.

— Наталю, чому ти не одягла українського костюма? — запитую Наталю.

Наталя чомусь тривожно-ніяково оглядається навколо.

— Мені здається, — проводжу далі, — що український костюм такої краси надає кожній панянці.

— А ти вже, здається, бігаєш очима за сими пахучими квітками? Ач, як очі розбіглись, — сердито кидає мені Наталя. — То не треба було і йти. Пішов би сам та й бігав за сими пахучими квітками, а то тепер я тебе зв’язую.

Вона починає хвилюватись, далі, трохи помовчавши, додає:

— Коли б знала, і не закликала б тебе на вечір. І охота пропадає йти на вечір з таким, — хвилюючись, додає вона, а сльози стоять на очах.

— Ну, Наталю, що за дурниці? Невже не можна ні на кого і глянути? Я тільки хотів сказати, що тобі дуже йде український одяг, а ти вже й в серце. Ніколи не сподівався, що ти така… ревнива… — ображено говорю їй.

— І зовсім не ревнива. То тобі так здається.

Але далі Наталя нахмурилась і не хоче зовсім розмовляти зі мною.

Людей час від часу прибавляється, але вистави не починають. Коли-не-коли з дерев’яного, збудованого з шальовок театру виходять загримільовані аматори в червоних штанях і вишиваних сорочках.

— Он дивись, Петро Мотузок. їй-богу, він, — показують пальцями на аматора зацікавлені хлопці.

Петро Мотузок клопотливо оглядає людність, нарешті кричить густим огрубілим басом:

— Давай третій. Будемо наминати.

Почувся голосний дзвоник, і людність почала валить всередину театру. Піднявся лемент, заклопотані голоси, суперечки за місце. Нарешті поволі вгамувались. Ще раз почувсь дзвінок, і завіса одкрилась.

На сцені з’явився хор. Молодий з бритими вусами псаломщик Пречистенської церкви в червоному жупані і широких штанях суворим поглядом оглянув людність, і хор незабаром почав співати. Юні, соковиті, але не вишколені голоси з щирим почуттям віддавались мелодії. Дирижор що є сил махав руками, і увесь профіль його уважно допомагав керувати.

Наталя була цілком захоплена. Вона увесь час то сіпала мене, коли я оглядався назад або позіхав, то близько тулилася до мене, уся віддаючись співам.

— Ну, що, правда, хороше співають? Знаєш, сей псаломщик добре поставив хор. Набрав нових сил, і получилось добре.

— А справді, чудово, — байдуже відповідаю я.

— А місця як тобі? Правда, гарні?

— Чудові, Наталю.

— Ну, от бач. А ти незадоволений. Ех ти, тютя Божа, — з легким докором додає вона.

Скінчили співати. Почались вистави. Грали два водевілі — один російський, другий український. Російський грала вища інтелігенція: жінка слідувателя, товста огрядна пані, яку тут вважають за справжню артистку, грала молоденьку панночку, котра уважно вичитувала якісь дешеві сентенції зацвілої старовинної моралі.

Український водевіль "Дури, та не піддурюй" грала демократична інтелігенція, особливо земські служачі. Водевіль з співами, горілкою і танцями. Але найбільшу увагу викликав Петро Мотузок, який досить удало і живо провів ролю старого чудакуватого діда.

Скінчилась вистава. З’явилась на сцені музика. Винесли меблі, зоставили лише попід стінками кілька лав, і почалися танці. Я розглядаю людність і впізнаю серед них багато знайомих. Кілька чиновників парадно одягнених. Деякі в білих кітелях, навіть з якимись старомодними вузенькими шашками. Панночки напудрені, розчервонілі і засоромлені. Серед знайомих я помічаю і батька Наталі. Він в чорному сюртуці, увесь жвавий, розшаркується перед дамами, урочисто цілуючи їм руки. Запримітивши нас, він, злегка перевалюючись з ноги на ногу, як гладкий селех, підходе до нас.

— А ви тут? А я все шукаю вас.

— Ми, тату, тут же сиділи в передніх рядах, — відповіла Наталя.

— Ну, може, й так. Старію, вже недобачаю. А знаєте що, ходімо в ложу, поки ніхто не захопив її.

Ми ввійшли в ложу. Публіка потроху почала розміщатись. Молодий прилизаний студент-ліцеїст в довгому білому кітелі з шашкою підійшов до якоїсь пухлої панночки, урочисто розшаркався перед нею і закликав на танок.

Музика почала вальс, і публіка закружляла в танку.

— Наталю, ти підеш зо мною? — звертаюсь до Наталі.

— Ні, хіба трохи, а то я дуже стомлююсь.

Ми виходимо на середину залу. Публіка зацікавлено нас оглядає і починає шептатись.

— Знаєш, Васильку, тебе ще мало тут знають. Вони вважають приїжджим моїм нареченим, — з погордою пояснює мені Наталя.

— Дуже радий, Наталю. Твої шанси піднімаються.

Вона зиркнула на мене якимсь особливо вдячним і теплим поглядом і соромливо усміхнулась.

Скінчили грати. Наталя рішуче заявила, що далі не буде зовсім танцювати. Ми повернулись до себе в ложу. Де-не-де розкидали конфетті, чувся радісний сміх. Несподівано мене хтось покликав. То була Ольга Петрівна з Євгеном Григоровичем.

— До вас можна в ложу? Знаєте, ніде не можна знайти місця, — звернулась до мене Ольга Петрівна.

— Прошу, будь ласка.

Вона хутко обернулась, кивнула головою і пішла обходити кругом.

— Нащо ти закликаєш її сюди? Ти хіба не знаєш, хто вона? — грізно шепче мені Наталя.

— Але не можна було одмовити, — кажу я до Наталі.

Наталя здвигнула сердито бровами і одвернулась від мене. Ввійшла в ложу Ольга Петрівна. І сталось так, що дуже холодно поздоровкалась Наталя з Ольгою Петрівною, а я з Євгеном Григоровичем. Лише один Павло Степанович дуже ввічливо, як дійсний джентльмен, поздоровкався і урочисто поправляв пенсне. Наталя, поздоровкавшись,

сердито глянула на мене, обернулась і, обіпершись на стінку ложі, увесь час дивилась в зал, ні з ким не розмовляючи. Але я помічав, як увесь час тремтіли їй плечі.

Почалися знову танки, в залі ставало душно. Пахло розпареним тілом, змішаним з пудрою й духами. Газовий ліхтар сичав. Публіка піднімала густий порох, який ліз в очі і в рот. До нас кілька разів приходили кавалери, закликали Наталю танцювати. Але вона рішуче одмовила всім.

У мене з Ольгою Петрівною поволі зав’язалась розмова. Вона тут, в театрі, здавалась трохи іншою, ніж звичайно, якоюсь чужою. Темні її очі розполохано бігали, як в підбитого птаха. Трималась вона насторожено, наче боялась, що от-от її осудять тут і виженуть з залу. Поважні матрони, розсівшись в ложах, суворо оглядали її, коли вона проходила повз них якоюсь підбитою ходою, і се, певно, впливало на Ольгу Петрівну, і тому така рада була моєму товариству.

— Так он як? Ви далеко підете, — насмішкувато кинула мені Ольга Петрівна. — Отаку славну панянку підхватив — нічого собі! — шепоче вона.

— Але, Ольго Петрівно, ви теж не в убитку. Маєте, певне, опору, — відповідаю я.

— То се ви хочете сказати, як старі розсудливі люди. Нічого, мов, хоч погане, та своє; хоч криве, та нікуди не втече? Ха-ха-ха.

— Я вас не розумію, Ольго Петрівно, — шепчу я до неї.

Євген Григорович нервується. Кілька разів він холодно звернувся до Наталі, сухо посміхаючись. Та щось сердито відповіла, і він, озирнувшись, нарешті вийшов до буфету.

— Наталю, Наталю! — обізвалась Ольга Петрівна. — Чого ви така самотня сидите?

— Тому, що так хочеться, — сухо відповідає Наталя.

Але Ольга Петрівна, наче не помічаючи відповіді, провадить далі:

— Ви ще така молода панночка. Я б на вашім місці цілу ніч танцювала. А то так сидите. Хіба ж годиться молодій дівчині бути такою невеселою!

Я помітив якийсь недобрий вогник в очах Ольги Петрівни.

— А вам хочеться, щоб я пішла танцювати? — чуть не плачучи запитує Наталя. — Семене Семеновичу! Семене Семеновичу! — кличе вона. — Будете зо мною танцювати?

Семен Семенович — молодий лікар. Він увесь час стояв близько нас і непомітно слідкував за Наталею. Кілька разів він підходив до буфету. Знову з’являвся, кожен раз витираючи хусткою вуси. Сумна задумливість раптом злетіла з його обличчя, він просяяв.

— О, з великою охотою, Наталю Павлівно! — увесь сіяючий відповів він Наталі.

Він хутко підійшов до ложі і досить ввічливо привітався з нами. Наталя подала йому руку і, не глянувши на нас, вийшла з ложі.

— Ви про щось питали мене, Василю Павловичу? — звернулась до мене знову Ольга Петрівна і при сьому лукаво моргнула бровами. — Е, то чого ви так нервуєтесь, що вас так непокоїть?

Я почуваю, як справді болісна хвиля охопила раптом усього мене. Але я проводжу далі розмову.

— Так, я, власне, хотів вас запитати, чого ви так обізвались про Євгена Григоровича? Я вас зовсім не розумію.

— Ха-ха-ха… То вам треба розжувати, а самі не догадаєтесь. Знаєте, я заздрю тій панночці, але вона ще дуже юна.

— Нема чого заздрить. Кожному своє, Ольго Петрівно, — сухо відповідаю їй.

— Ех, Василю Павловичу! Не говоріть так, щоб не довелося опісля жалкувати. Бачу я вас і розумію. Не проведете — не туди вас тягне. Колись забажаєте палкого, п’яного. А ся дівчинка не дасть вам сього. Бачу все і знаю.

— Але те палке, коли б воно й було, може видихнутись, і для мене нічого не останеться. Проте я цілком байдужий до сього.

— Почуттям чистого небесного кохання живете? Що ж, в час добрий, може, й свайбу одгуляємо, — іронічно говорить Ольга Петрівна.

— Але се нікому не пошкодить, — сухо відповідаю я.

Ольга Петрівна пронизуючим холодним поглядом окинула мене і замовкла. Прийшов Євген Григорович, щось почав стиха говорити, але Ольга Петрівна коротко огризнулась. Вони обоє мовчки почали дивитись в зал.

Але Наталя, Наталя! Вона увесь час сміється, щось шепоче лікареві. Не знаю чому, але мені від того чомусь стало боляче. Чому, власне, я не пішов в танок з нею? І яка вона струнка і чиста! Кожен раз, коли вони

проходили повз нашу ложу, Наталя кидала на мене погляд, і він був глибоко тоскним.

Нарешті скінчився танок. Наталя розкланюється з лікарем і повертається в ложу.

— Знаєш що, Васильку? — стиха звертається вона до мене. — Ходімо краще додому, я дуже стомилась і голова болить. Ти підеш чи, може, тут зостанешся? — з легким тремтінням в голосі говорить вона.

— Ну, Наталю, ти знову своєї?

— Ну, ну. Я не буду більше. Ходімо.

Ми піднімаємось і прощаємось. Ольга Петрівна кидає на мене насмішкувато-лукавий погляд. Наталя чимсь засмучена. Ми хутко пробираємося поміж юрбою і виходимо.

На нас віє холодним свіжим повітрям. Блідий серп місяця кидає косі молочно-зелені промені. Наталя стомлена і важко вдихає свіже повітря. Іде в’яло і опирається на мою руку.

— Знаєш, Васильку! Ходімо в сад, трохи спочинемо: у мене чомусь голова болить, — звертається Наталя, коли ми підходимо до дому. Я згоджуюсь.

В саду тихо, повільно сідає роса на листя, зоставляючи тихий чулий шелест. Косі промені місяця кладуть густі тіні, помережані молочно-зеленими плямами.

— Ну от, так гарно буде, — сівши на лавці і обіпершись на моє плече, говорить Наталя. Я стиха ласкаю руку Наталі, вона якийсь час сидить нерухомо і тільки дивиться в бліде, чимсь засмучене небо.

Раптом Наталя піднімається і починає стиха цілувати мене в шию. П’яна хвиля поволі розливається по моїм тілі. Я силюсь стримати її, але все більш і більш нервуюсь.

— Васильку, — сумно шепче Наталя, — чому ти сьогодні такий холодний був… недобрий?

— То тобі, Наталю, так здавалось. Я як звичайно, а тільки так, може, сумно стало.

— Ну чого сумно, чого? Скажи!

— Так, Наталю. Інколи саме палке кохання зоставляє глибоку тугу по чомусь невідомому. Якесь незадоволення зостається, але чому — і сам не знаєш.

— Боже, стільки не бачитись! Я чуть не вмерла. Васильку! Поцілуй мене, тільки міцно, міцно, — шепоче хвилюючись Наталя.

— Не треба, Наталю, — хриплим голосом відповідаю їй.

— А я прошу тебе. Чуєш, Васильку?

Я хутко обхвачую її шию і починаю цілувати. Гарячим подихом охоплює мене, дужими струмками б’є п’яна хвиля. Наталя усе більш і більш хвилюється.

— Наталю, люба… хороша моя… Ти… будеш моєю… Зразу… Чуєш… Наталю?

— Ні-ні! Ні в якім разі… Васильку. Що ти?

— Наталю… Але я не можу… Чуєш, Наталю? Я так не можу… Се ж жорстоко.

— Ні-ні-ні, — стогнучи, шепче Наталя.

Я беру її руку і хочу визволитись від неї. Але вона цупко хватається за мене і знову починає цілувати.

Я підняв її за голову і помічаю, як очі соловіють.

— Наталю? Наталю?..

— Ні-ні, Василько! — ледве чутно шепоче вона. Але далі я не в силі стримати себе. В’яло, знесилено хилиться Наталя. Я жадібно цілую гаряче з ніжним пушком коліно… а далі все зливається в одну буйну, шалену смугу.

І ось раптом Наталя, одіпхнувши мене, починає нервово тремтіти.

— Наталю, що з тобою?

— Залиши мене, чуєш? — І вона навзрид починає плакати. Груди в неї розхристані, і разом з молодими худенькими плечима починає тремтіти біла батистова з тонким мереживом сорочка. А плач Наталі все розростається і розростається. Я стою коло неї і почуваю, як усе більш опановує мною без кінця байдужий настрій, і так далеко від мене усе те, що діється навколо. Ясно помічаю, як в кінці саду піднімається густий молочно-сивий туман, а за темною стіною поволі встає ранкова зоря, злегка рожева і чимсь засмучена, наче разом з Наталею плаче за загубленою молодістю.

— Наталю, голубко? Ну чого ж ти?

Наталя мовчить і ще більш тремтить від глибокого внутрішнього хвилювання.

— Але ж се сталось так несподівано, — говорю я їй і почуваю сам, з якою потугою і яким нещирим голосом звертаюсь я до неї. В самій глибині у мене піднявся хтось інший, чужий мені, холодний і насмішкуватий, байдужий і до засмученої зорі, і до юної дівчини, яка так болісно і самітно ридає над власного молодістю. І немає в мене сил протестувати проти самого себе, проти того гидотного почуття, яке піднялось в мені.

Поволі одійшов поодаль і спокійно дивлюся в сусідній сад. Наталя починає потроху заспокоюватись, далі оправляє одежу.

— Васильку, Васильку?

— Що, Наталю?

— А ти ж не покинеш мене?

— Ні, голубко.

— І ніколи не покинеш? — з болісною тугою запитує вона.

— Ніколи, моя люба! — Я підходжу і починаю знову ласкати її, почуваючи, як якась нова звіряча хвиля щось нещире шепоче мені.

— Ай-яй-яй, Васильку! Як се все сталось? Невже се я? Невже се зо мною сталось? — боляче запитує вона мене.

— Нічого, нічого, Наталю, — заспокоюю її.

Вона тремтить, певне, від холоду. Я злегка обнімаю її, і так ми ідемо увесь час до самої хвіртки. Наталя говорить з плачем, пригніченим голосом.

І як раптом вона змінилась! Наче цілий місяць хворіла і зразу стала такою серйозною, солідною — і таким старече-розумним голосом говорить.

Ми починаємо прощатись. І тут Наталя знову міцно— міцно цілує мене, любовно-вдячними очима заглядаючи мені, а по обличчю котяться в неї двома смужками сльози.

— Васильку, ти ж не забудеш мене? Прийдеш скоро чи ні? Приходь. Слухай, приходь неодмінно.

— Прийду, прийду, Наталю, неодмінно! — нещиро їй відповідаю. — Спасибі тобі, Наталю, за все.

— Не треба сього. Се тільки так кажуть, коли надовго прощаються або зовсім. Не говори так.

Вона в останній раз киває мені і, як підбита, поволі задумливо одходе. Як вона раптом виросла! Якою глибокою стала, і яким я маленьким здаюсь проти неї.

Навколо поволі світліє. Останні зорі згасають, ледве помітне бліде слабке сяйво місяця, дерева чіткіш висуваються з темряви.

Я іду бадьорий. Щось голосно співає в мені якусь дужу пісню. Ні, то якась нова звірина десь всередині сміється — ха-ха-ха!

Приходжу додому і від приємної втоми з легкою усмішкою на обличчі незабаром міцно засипаю. І тільки одною тоненькою смужкою проходе якась думка. Спиняюсь на хвилину на ній — піднімається несвідомий

біль і презирство до самого себе. Але й се проходить, і поволі упірнаю в міцний солодкий сон.

VIII

Опанували моєю істотою лише одні думки про останні події з Наталею, і ніяк я не можу позбутися їх. То раптом охоплює дужа бадьора хвиля, коли я готовий послати голосний виклик всьому світові.

Десь всередині якісь голосники сміються буйним сміхом перемоги. Ха-ха-ха! І тоді я готовий благословляти мою Наталю, цілувати її свіжі пахучі груди, залити її тоскною хвилею мого палкого почуття.

А то надходе якийсь глибокий сум незадоволення і цілковита байдужість до всього. І Наталя здається мені звичайною провінціальною панночкою, у якої такі вузькі буденні інтереси. І чого тільки і чим саме вона привабила мене? І що вона може дати мені, окрім сентиментальних поцілунків, які в такій же мірі можуть дати тисячі інших самих звичайних жінок? І чого тільки вона пристає до мене? — роздратовано питаю себе, готовий наговорити Наталі силу самих жорстоких, образливих слів.

І се вагання остаточно паралізує мене.

До Наталі я зовсім не заявляюсь і кожен вільний час зостаюся дома. Робити що-небудь нема охоти. Але коли надходе теплий, темно-оксамитовий вечір, відчиняю вікно і байдуже вдивляюсь в тремтячі сутіні саду, повільно перебираючи одні і ті ж думки.

Ллються густі пахощі ночі. Міцні соковиті спарини землі і рослин лізуть до мене. Метушаться метелики, а звідти, з глибин темряви, линуть якісь таємні шелести ночі. Щось давнє, постійно-таємне і нерозгадане шепочуть мені, зоставляючи на серці болячу тонку тривогу. Поволі спускається густе блідо-оксамитове небо з глибокими

зеленкуватими вогниками, і їх промінясте тремтіння викликає в мене якусь скорботну мелодію. Про віщо так сумують вони? Може, про чисту панянку Наталю, яка в ту місячну ніч найчистіші таємниці своєї юної душі згубила? Може, про мене, холодного, егоїстичного, постійно шукаючого і постійно незадоволеного?

"Наталю, Наталю! Ти будеш моєю сьогодні?" "Ні, Васильку, сього не можна, не можна, любий, ні в якім разі!"

"Але я далі так не можу, Наталю, чуєш? Я далі не можу!"

Широко розкритими очима, повними жаху, Наталя дивиться на мене і несподівано для себе віддається мені. Власне, не мені, а моєму тілові, моєму п’яному почуттю. Якусь чисту мелодію, а може, молитву юності і чистоти берегла дівчина, а сталося так, що прийшов я і розтоптав сю молитву. І сталося дві Наталі — одна пригнічена, підточена якоюсь хворобою, з старечим розумом і скорботно-серйозним тоном в голосі, і друга — юна, весела, бадьора, з чистими, як ранкова пісня, настроями, дівчина. І без кінця боляче за сю другу чисту, світлу Наталю. Хочеться стати на колінах і в сльозах цілувати білі атласні черевики її — благати, щоб повернулось все, щоби знову стала Наталя такою ж чистою, ясною.

"Наталю, люба! Шуми весняні лоскочуть серце. Чуєш, як співають?"

"Чую, Васильку! — скаже Наталя. — І моє серце теж тремтить. Хочеться чогось такого, щоб усю, усю охопило".

Се вони, шуми весняні, оп’янили мій мозок, наспівали мені таку глибоку до всього байдужість.

В кущах стоять глибокі темні сутінки, тремтять сторожко таємничо-задумливі дерева, порушуючи від легкого подиху вітру чутку тишу ночі.

З протилежного боку, певне, коло вікон Ольги Петрівни, чути легкий шелест і нервовий сміх, а далі тихий протестуючий, стриманий голос. Я догадуюсь — Ольга Петрівна часи кохання святкує з Євгеном Григоровичем. Коли-не-коли вони шепочуться, і мені здається, що сі закохані шептання лізуть мені прямо в уха, розбуркують кров, викликають якусь тоскну заздрість. Я почуваю, як вони, оці шептання, входять настирливо і владно в моє серце, як поволі, але рішуче опановують вони всією моєю істотою. Хочу одігнати їх, злісно розтоптати оці темні плазуючі тварини, і почуваю, що не в силі цього зробити. Вони довго ще сидять. Потім я чую, як Ольга Петрівна потихеньку, наче кішка, проходить в дім. її кроки ледве чутні в сонливій тиші кімнат. За ними чути другі кроки, полохливі, нервові, то голосно стукаючі, то ледве помітні.

Я починаю хвилюватись і всіма силами напружуюсь, прислухаючись до кожного чуть помітного звуку. Ось вони стиха щось гомонять, шелестить одежа жіноча, чути, як необережно заскрипів по підлозі стілець. А далі все стихає.

А я увесь час сиджу, мов закам’янілий, і чомусь така самотність і безсила злість опановує мною. А сон довго не надходе до мене.

І ось раптом я вчуваю в кімнаті Ольги Петрівни якусь метушню, голосні суперечливі розмови. Євген Григорович роздратовано нападає, Ольга Петрівна силиться заспокоїти його. Раптом чую вибух з пістолету: один… другий…

Щось важко гупнуло об підлогу і покірно стиха застогнало. Нарешті чую тривожний переляканий голос Ольги Петрівни:

— Женю! Женю! Боже мій… Що ж то ти робиш? Ой лишенько… Женю… Женю…

Я вбігаю в сусідню кімнату. Іван Іванович запалив лампу і поспіхом одягається. Він в одних кальсонах і силиться одягти верхні штани, але ніяк не попаде в них ногами.

— Іване Івановичу! — злякано запитую його. — Що сталось? Чули стрілянину?

— Не знаю, голубчику! Се там, у неї. Біжіть туди скоріш.

Іван Іванович злісно кидає штани і тюпає за мною. З кімнати Ольги Петрівни падає бліде сяйво. Тоненька в бляшаному підсвічнику свічка кидає тремтячі тіні. На підлозі лежить Євген Григорович. Лице в нього жовте, перекошене глибоко-болісним виразом. Він увесь час важко дихає. Коло нього, спустившись на коліна, стоїть Ольга Петрівна. Вона лише в одній сорочці. Мережка сорочки недбайливо закотилась, і звідти видно ніжне, пухке, обточене коліно.

— Женю… Женю!.. — плачучим голосом кричить Ольга Петрівна. — Що ти хочеш зробити зо мною? Чуєш? Що ти хочеш робити, що ти надумав? — вдивляючись широкими очима, кричить вона.

— Так, Олю! Я знаю, що я як мужчина не здатний, — говорить хриплим пригніченим голосом Євген Григорович. — Хіба я не помічаю, що я не можу дати всього, що тобі потрібно. Ні, я се добре… бачу.

— Ну, що за дурниці! Візьме собі в голову якусь дурницю і мучить себе. Навіщо?

— Все одно, Олю, я не хочу стояти тобі на дорозі. Як знаєш. Ти тепер вільна і можеш з ким угодно…

Ми стоїмо одну хвилину коло дверей, не рухаючись. Ольга Петрівна піднімається з підлоги. З одурманілим поглядом вона чогось шукає.

— Що сталось? — глухо питаю.

— Ніяк не найду марлі, — замість відповіді говорить Ольга Петрівна, заклопотано оглядаючи кімнату. Іван Іванович зразу, підтягнувши рукою широкі кальсони, нахилився до Євгена Григоровича.

— Ум! Пустяки. Не страшна річ. Тільки трохи зачепило, — заспокоюючe говорить він. — Василю Павловичу! Ідіть лишень до Фені. Хай дає зразу води.

Я біжу до Фені і, розбудивши її, через кілька хвилин приношу миску з водою.

Іван Іванович стиха ворчить, возиться коло Євгена Григоровича. Ольга Петрівна встигла вже надягти на себе капота.

Почали промивати виразку. Виразка була невелика. Тільки в одному місці захопила куля кінець грудей, вирвавши невеликий шматок м’яса. По сухих ребрах широкими струмками стікала темна запекла кров. Сорочка була зав’юшена, в деяких місцях кров збивалась в невеличкі темно-бурі грудки.

Іван Іванович суворо, як справжній знавець, метушиться. Коли-не-коли він дає короткі розпорядження і сердиться, коли ми з Ольгою Петрівною не так робимо, як він казав.

Євген Григорович лежав спокійно, помутнілими очима дивлячись на стелю, і стиха стогнав.

— Іване Івановичу, — звернувся він одного разу, — дуже шкодлива виразка?

— Шкодлива виразка? — передражнив його Іван Іванович. — Треба було краще стрілитись, тоді й була б шкодлива. Ех ви! Стрілитись не вмієте! Дурному отаке в голову приходить — тільки людей морочить.

Євген Григорович, певне, сподівався співчуття і тому з докором глянув на Івана Івановича.

— А коли ж я… Іване Івановичу, як мужчина… нездатний…

— Цитьте, ви! — крикнула Ольга Петрівна злісно, тупнувши ногою. — Коли не здатні, то мовчіть. Ніхто тут не стане вас жаліти.

Перев’язали виразку. Довелось перемінити при сьому сорочку.

— Ну, готово. Скінчив, — важко передихаючи, говорить Іван Іванович. — Треба тільки в лікарню його. Василю Павловичу! — звернувся він до мене. — Збігайте, будь ласка, за візником. Потурбуйтесь вже. А знаєте що? — додав він, трохи помовчавши. — Справа була б дуже паскудна, коли б трохи правіш попав. Якраз коло серця. От дурне зілля!

Сонний, почуваючи, як в’яла втома потроху опановує мене, повільно поплентався за візником. На розі однієї вулиці я зустрів візника, який дрімав на козлах.

— На станцію, паничу? — спитав він, позіхаючи.

— Так, на станцію, тільки зразу заїдемо до мене на квартиру.

— Ой, Господи, Господи! — позіхаючи, провадив він. — І ні одної тобі ночі не виспишся як слід.

З Євгеном Григоровичем сталося моторошно. Його обережно знесли на візника, і я поїхав з ним до лікарні.

Надворі поволі світліло. Густий туман піднімався з землі, пронизуючи вогким неприємним холодом. По вулиці зустрічались поодинокі люди, ходили коло крамниць вартові і, схилившись, дрімали на лавках темні постаті городових.

Їхати до лікарні треба було через місток. З річки тягло холодним вітром. А на сході поволі займалася бліда зоря.

Євген Григорович зразу дрімав. Але коли доїхали до мосту, він почав перевертатися з боку на бік.

— Слухайте, добродію. Лежіть, як лежите. Нічого ворочатись. Панькатися не стану, чуєте? — з якоюсь злістю говорю я.

— Що? — недочувши, стиха питає мене Євген Григорович.

— Коли будете ворочатись, викину в річку. Чуєте? — задихаючись від злості, говорю йому.

Він жахливо, з якимсь глибоким докором поглянув на мене і нічого не сказав. Тільки через хвилину на очах в нього виступили сльози. Але чомусь не жалко було його. Якась злість і презирство до нього охопили мене. От, думаю собі, якась гнила, нікуди не здатна істота, і я мушу з ним возитися, панькатись. І була хвилина, коли мене підмивало взяти і викинути його в річку.

Лікарня була в кінці міста. Великий білий двоповерховий будинок виглядав з глибини просторого саду. Ми в'їхали вузенькою, посипаною піском доріжкою. По боках ішли густі, рівно підстрижені кущі акації, пишались буйні кущі троянд, пахло матіолою. Я поспитав діжурного

фельдшера. Він через кілька хвилин з’явився в білому халаті сонний і незадоволено спитав:

— Что вам угодно?

Я розповів йому про всю справу. Він ще раз байдуже позіхнув, наче вся ся подія його зовсім не торкалась. Нарешті покликав двох прислужників.

Хворого в хірургічну кімнату!

Два здорових чоловіка флегматично поплентались і через хвилю внесли Євгена Григоровича. Він спокійно колихався і, певне, шукав когось очима. Нарешті, побачивши мене, кинув стиха:

— До побачення, Василю Павловичу. Спасибі вам. Мене щось кольнуло. Стало соромно за свої викрики.

— Бувайте здорові, Євгене Григоровичу. Поправляйтесь скоріш, — кидаю йому на прощання, бажаючи хоч трохи загладити неприємність інциденту між нами.

Євгена Григоровича понесли по східцях на другий поверх.

— Ну що? Певно, операцію доведеться робити? — звертаюсь до фельдшера, коли він знову повернувся вниз.

— То побачимо, — буркнув фельдшер і, голосно позіхнувши, зник в діжурну кімнату. Я постояв ще трохи і потім вийшов з лікарні.

IX

Ольга Петрівна якийсь час зовсім не з’являлась, і Іван Іванович пошепки розповів мені, що вона хвора і лежить в ліжку. Але через кілька день вона піднялась, і я вже чув її в’ялі, пригнічені, як в підбитої птахи, кроки. Коли-не-коли вона гомоніла з Фенею і було чути болісний її голос. Ми кілька разів зустрічались в коридорі, і кожен раз вона віталась зо мною холодно, спустивши очі в землю. Одного дня пішов дощ. За якийсь час налились вулиці мутними потоками дощової води. З даху журливо дзюрчали струмочки по трубах, зливаючись в темні намокші діжки.

— Е, та й дощ добрий! І впору якраз. Тепер піде все рости, — радів Іван Іванович, виглядаючи в вікно.

Надвечір стих дощ, тільки окремі великі прозорі краплі повільно спадали з листу. В повітрі посвіжіло, запахло зеленню і міцними пахощами троянд. Я відчинив вікно і радісно вдихав в себе свіже холоднувате повітря.

Раптом помічаю, як хтось парасолею повів по шибці.

— Хто там?

— Тихше, Васильку. Се я.

— Наталя? Яким побитом?

Наталя дивиться на мене весело і злякано, а в обличчі стоїть якась болісна туга.

— Васильку? Ти можеш вийти до мене? Тільки зараз, — пошепки говорить Наталя.

— Ну, звичайно, — весело відповідаю. — Я зараз, Наталю. Через кілька хвилин я виходжу до неї. Вона стоїть коло альтанки, заростої диким виноградом, і задумливо водить парасолею по землі.

— Добрий вечір, Наталю, — звертаюсь до неї.

— Добрий вечір, — байдуже відповідає Наталя і слідкує за мною.

Я підходжу до неї, цілую руку. Вона дивиться сумними благаючими очима. Якийсь час ми мовчки дивимося один на одного. її очі знервовано і полохливо бігають. Нарешті вона пристрасно обхвачує мене і починає жадібно цілувати. І після цього раптом стала веселою, засвітились очі м’якими промінням.

— А тут нас ніхто не побачить? — сторожко питає вона.

— Ні, Наталю. З дому, здається, ніхто не вийде. А проте, ходімо краще всередину альтанки.

Ми ввійшли в альтанку. В ній було темно і вогко і невеликі краплі води повільно спадали на землю, зоставляючи тихий журливий шелест.

— Яким ти побитом, Наталю? їй-богу, ніколи б не сподівався, що ти такий герой, — весело запитую Наталю.

— Як тобі, Васильку, не сором! — з докором говорить Наталя. — Скільки часу, і ні разу не прийшов. Боже! ждала скільки. Хоч би навідався! Прямо аж жах бере. І ніколи не повірила б, що ти так скоро… — з плачем говорить Наталя.

— Але ти нічого не знаєш, Наталю! Тут такі, знаєш, події сталась. Прямо чорт зна що. Ти нічого не чула?

— Знаю, все знаю, — киває сердито Наталя. — Женя застрелився. Як же, мені казали. Се вона все наробила.

А ти теж штука! Ой, Господи! Які ви всі! Вона хотіла з тобою… казали теж… вона закохалась в тебе, а Женя й стрілявся.

— Наталю! Ну які ти дурниці верзеш. Нічого подібного. Все сталось зовсім інакше. От повір мені.

— І ніколи не повірю. Ти теж неправду говориш. Ти все мене дурною вважаєш, а сам такі штуки робиш, що прямо не повірила б. Хіба не бачила, як в театрі з нею говорив… А вона так і грає очима.

Я починаю докладно розповідати, як все сталось. Наталя уважно слухає і киває головою. Я переконую її, і вона потроху заспокоюється, що я нічого спільного не маю з Ольгою Петрівною.

— Ну, а чого ж ти не приходиш? Ну, хоч тепер. Ну, чому, кажи? Невже встиг розлюбити? — настоює Наталя.

— Знаєш, Наталю, я боюсь, що ти не зрозумієш мене. Моя душа вся наче подвоїлась — одна частина, як і раніше, лине до тебе, а друга стала якоюсь байдужою до всього: все їй здається сірим, Наталю, нецікавим.

Наталя раптом починає голосно плакати, вздригуючи худенькими плечима.

— Брешеш ти, Василю! І все в тебе якось складно, високорозумно, що нічого й не розбереш. А попросту сказати — все се ти видумуєш. Просто тебе тягне до тієї дамочки, от ти й хочеш якось одстати від мене. А ти думаєш, я нав’язуюсь? Будь ласка! Ти тільки не мороч. Скажи правду, то я й піду собі, — плачучи, говорить Наталя.

— Ну, що ж я тобі скажу, коли все се ти від нудьги видумуєш, — ображено виправдуюсь я.

— Ніскільки не видумую.

Я знову починаю спокійно доказувати їй всю нісенітницю її обвинувачень, але вона, навіть не слухаючи, провадить далі:

— Прямо жах бере, Васильку, коли подумаєш, що все се повинно загинути! Віддала все і так ні за що, — задумливо вона говорить. — Ну, скажи, за що ж то я все віддала? За що я повинна зразу страждати? Так, тільки тому, що тобі забажалось пожартувати зі мною?

— Шуми весняні, Наталю, — роздумливо відповідаю я.

— Так! Шуми весняні! Надзвичайно поетично! Але я б на твоєму місці мовчала, твої дії досить непоетичні, — роздратовано говорить вона.

— Слухай, Наталю! Ти прийшла лаятись чи говорить зі мною? Так далі неможливо! — роздратовано кажу я.

Але Наталя, певне, вилила увесь тягар і починає більш спокійно говорити.

— Ну, може, я й помиляюсь. Але страшно боляче, коли подумаєш, що тебе хочуть покинути, як якусь останню, не гідну нікуди істоту. Чому? За що? — з глибокою тугою питає вона.

Я починаю заспокоювати її. Вона усміхається, притуляється до мене і так деякий час мовчки сидить.

— А знаєш, Васильку, я й забула тобі сказати, за чим я прийшла. Ти знаєш, ми через кілька день їдемо на дачу усі. То я прийшла попрощатись. Ти приїдеш до нас?

— Обов’язково, Наталю.

— Брешеш! Мабуть, не приїдеш. А як було б гарно, коли б приїхав. Знаєш, у нас там так чудово. Плавали б на човні, в лісі б гуляли. Васильку, неодмінно приїзди!

Вона ще деякий час сидить і потім збирається йти додому. Ідемо мовчки, тільки коли-не-коли задумливо повторює Наталя:

— А все-таки, Васильку, яка ви всі, мужчини, погань! Ой, яка ви погань!

Я мовчу. А прощається вона чуло, тепло, без кінця затримуючи мою руку і шепчучи мені якусь щиру-щиру ласку.

Ольга Петрівна тепер дуже часто до мене заходить в кімнату, і Іван Іванович з приводу сього дуже незадоволений. Він сердито кашляє, щось стиха ворчить, проте нічого не говорить.

Ми сідаємо коло вікна і починаємо говорити. Вона в багатьох місцях бувала і любить докладно, інколи дуже яскраво розповідати про всі події, які їй довелось зазнати під час подорожі. Вона особливо любить спинятись на кумедних випадках і в такому разі голосно сміється. Коли-не-коли вона кидає на мене таємний спостерігаючий погляд. Але я рішуче стримую себе.

Одного разу, прощаючись зо мною на ніч, вона сказала:

— Ну, Василю Павловичу, хочу побажати вам усього найкращого. Завтра, щоб вам відомо було, я од’їжджаю звідси.

— Як саме, Ольго Петрівно? — здивовано питаю її.

— Дуже просто, їду зовсім з міста. Хочу пожити в іншім місті, набратись свіжих вражень. Обридло в сьому місті. Так і закиснути

можна, — спокійно говорить вона і увесь час слідкує за мною своїми чорними холодними очима.

— Хм! Шкода, Ольго Петрівно! Дуже шкода!

— Чому саме? — задирливо питає вона, насторожено кусаючи губи.

— Так. Все-таки мені здається, ви дуже славна людина. Оригінальна, інтересна. Чогось шукаєте. А таких людей я люблю, — щиро говорю їй.

— Ну що ж, так завжди буває — "Что імєєм, нє хранім — потєрявши плачем", — задумливо додає вона. — Ну що ж, Василю Павловичу, попрощаємося?

Я підходжу до неї і цілую їй руку. Один мент ми дивимось один на одного. Я помічаю, як полохливо бігають в неї очі, як чогось вона чекає. Одну хвилю вагаємось, а потім раптом обнімаємо і міцно цілуємо один одного. Ніжна жіноча теплінь охоплює мене. Пахощі густих темних кіс туманять голову, і здається, що в них, як в тенетах, закружляєш і заплутаєшся.

— Ольго Петрівно! Ольго Петрівно! Зостаньтесь хоч трохи, — шепчу я.

— Е, ні-ні, Василю Павловичу! Пізно про се дбати. Не треба, не треба...

Чути з сусідньої кімнати кашель Івана Івановича, а Ольга Петрівна раптом вирівається, як кішка, з рук і легкою ходою зникає з кімнати.

Зранку чую в кімнаті Ольги Петрівни метушню. Вона складає свої речі в скриньки, дає розпорядження Фені і наспівує тиху веселу мелодію.

Я заходжу до неї.

— Ну от і добре, будете помагати, — весело звернулась вона до мене. — У нас без діла зараз нікому не можна сидіти — такий закон.

— Знаєте, мені чомусь сьогодні нагадує весняний день, коли вперше я познайомився з вами. Ви не помічаєте?

— Ні, Василю Павловичу. Може, й похожий. Та чи не все одно?

За сими дрібними клопотами непомітно проходить день. На вокзал викликаюсь проводжати Ольгу Петрівну я.

Іван Іванович нервово метушиться. Ходить то в одну, то в другу кімнату, заклопотано протирає окуляри.

Нарешті викликали візника, Феня, байдужа до всього, починає зносити речі. Іван Іванович нарешті входить в кімнату.

— То ви вже й їдете? — питає він.

— Їду, Іване Івановичу. Спасибі вам за все. Вибачайте, коли що було не так.

— Ну що ж, — покірно говорить Іван Іванович. — Хай Бог помагає! То, може, поцілуємося на прощання, Ольго Петрівно? — несміливо питає він.

— Ну що ж, і поцілуємось, — спокійно відповідає Ольга Петрівна. — Ми з вами старі приятелі, Іване Івановичу. Можна й поцілуватись.

Виходимо надвір. Феня суворо вклоняється на прощання. Іван Іванович махає рукою, і ми поволі од'їжджаємо.

— А куди ж ви їдете все-таки, Ольго Петрівно?

— Не знаю, Василю Павловичу. Не знаю, і не питайте! — сумно говорить вона.

— Але все-таки? Невже ми так і розійдемось з вами? Може ж, хоч листа коли-небудь прислали б? — настоюю я.

— І теж зарані нічого не скажу вам. А все-таки чомусь шкода, — трохи помовчавши, додає вона. — Знаєте, є свій болячий сум, коли од'їжджаєш з якого міста. Наче одриваєш частину власної душі з тим, щоб ніколи не знайти її, не повернути назад.

— Але в сьому є і своя краса — нові шукання, нові невідомі враження, — кажу я.

— А що ж з тих вражень, коли всі вони, як нескінчена пісня, схочеш скінчити її, а тобі не дають? А проте, може, се втома. А знаєте, що саме краще, так се те, що часто сам себе не впізнаєш й не знаєш, хто ти і чого ти бажаєш. Але мені шкода, Василю Павловичу, — додала вона, — що ми так мало знайомі були з вами. Так якось не склалось. А можна було б гарно час провести.

— А я не жалкую. Може, так краще, Ольго Петрівно, — відповідаю я. — Хтозна, чим би все скінчилось. Чи не опинився б і я в лікарні? А так у нас зостаються найкращі враження від зустрічі.

— Хтозна. Може, й так, — задумливо відповідає Ольга Петрівна.

На вокзалі людності мало. Кілька дам в першім класі з розкладеними речами, снують стомлені офіцери, дзенькаючи шпорами, клопотливо ходять крамарі— євреї. Ми легко дістаємо квитка і виходимо на перон.

Там уже готуються до потягу. Розклали вузли речей, вистроїлись в довгий ряд. Кілька чиновників гуляло з панночками в кисейних вбраннях, осторонь стояв гурток солдат. Незабаром почувсь різкий гудок і з голосним сичанням, розпускаючи густі клуби пару, прийшов потяг. Ми поволі входимо в вагон. Знайшли місце, розклали речі. Через якийсь час угомонилась метушня. Нарешті б’є другий дзвінок. Я прощаюсь з Ольгою Петрівною і цілую їй руку. Якийсь хитруватий вогник пробіг у неї в очах.

— Ну, то ви не сумуйте, Василю Павловичу. Листа то я пришлю вам, але з тим, що й ви будете писати мені.

Я вклоняюсь і виходжу. Загуркотіли тормози, і потяг одходить. Ольга Петрівна стоїть в коридорі, і дивиться вслід мені, і здається схожою на якусь хитру звірину, яка знає напевне, що не впіймають її.

Хутко зникає потяг, зоставляючи густу хмару кучерявого диму. А на заході розіслалась довга жовто-рожева смуга. Стоїть і не згасає. Темні силуети високих тополь на тлі її. І дерева, і смуга заходу такі засмучені в своїх застиглих фарбах. Наче жалкують, що од’їхала Ольга Петрівна, що зникли найкращі почуття мої до Наталі, що взагалі нічого нема цікавого, яскравого. Ех, мабуть, і я поїду звідси. Годі плутатись. Поїду на дослідне поле, оселюсь в тому журливо-тихому будинку і почну роботу. Скучила душа за живою цікавою працею, може, хоч там спочину.

X

Здається, якусь величезну вагу скинув з себе, коли переїхав на дослідне поле. Марусинка зраділа, що їй стільки клопоту досталось, коли вона улаштовувала мої речі. Вона охоче розкладала їх, привішувала, весело розмовляла з ними і висловлювала своє здивування, переглядаючи ту або іншу річ. Інстинкт господарського хисту заговорив в ній, і тому певне, така весела вона. Кімнати

несподівано набрались приваблюючого до спокою затишку, привітливості.

В покоях стоїть заніміла тиша, тільки голосно стукає каблуками по підлозі Марусина. А знадвору в одчинені вікна ллється розпалене, налите золотом сонця повітря, гудуть бджоли, радіючи сяйву й квітам, стиха шелестять темно-зелені листя дерев.

Поволі співає в полі хліб, спокійно співаючи ситу музику втоми. Заполовіли жита. Певне, скоро доведеться косити їх. Яскраво-червоними плямами майорить молодий соковитий мак, розпускаючи міцні пахощі опіуму. Поле просторе, кінці його ледве помітні по густих рядках осокорів, якими обсадили межі сієї землі.

До мене інколи приходить Петро Мотузок — агрономічний староста, який зараз слідкує за роботою дівчат на тютюновій плантації. Для мене багато тут нового, несподіваного. До сього поля, як виявляється, належить ще ліс. Ліс великий, густий, з старими гіллястими дубами, які на цілу голову виходять понад деревами, наче вартові, спостерігаючи, чи все до ладу в їхнім царстві. Густі, зарослі верболозом і березами провалля, круті спуски з густою ліщиною і легковажно-веселі полянки.

Ліс і клапоть землі належав колись старому графові. Дітей у нього не було, і тому усі маєтки одійшли другому колінові родичів, а сього шматка старий граф подарував земству. В лісі на одному шпилі зосталась старовинна маленька двоповерхова будівля. В ній зараз ніхто не живе, і вона стоїть, як живий монумент старих часів. Надзвичайно чудна будівля. Перший поверх — комора, з тяжкими, від часу потемнілими дверима. А підіймаєшся по східцях наверх — там покої з двох кімнат, чисті, з двома столами і кількома стільцями. Все потемніло від часу, віє від нього якоюсь давньою старовиною. Оповідають, що в сих кімнатах жив колись один з останніх запорожців Петро Кайдан. Зостався і портрет його. Фарби потемнілі, але обличчя, написане в іконописних тонах, все ж зберегло якусь індивідуальність. Дивишся в очі, холодні, розумні і гіпнотизуючі, і ніяк не можеш одірватись від них.

Серед околишніх людей багато байок ходить про сього Кайдана. Оповідають, що він був характерником. Повернувся з Запорожжя і не захотів оселитись в кріпацькому селі. Знайшов в лісі, який в ту пору нікому не належав, місце і оселився там. Ловив рибу, стріляв дичину, лічив людей і скотину, заговорював від укусу гадюк, шептав від погані і давав поради. З того і жив.

Але гонорлива графиня ніяк не могла погодитись з тим, щоб побіч з нею жив якийсь вільний козак. Закріпила буйні предковічні ліси, до яких можна було в ту пору лише на човні приплисти, а з лісом і Кайдана. Не помирився з сим суворий вільний козак, і почалась між ними довга боротьба. Графиня обходилась з ним ласками — з власного столу страву надсилала, призначила його садівником в лісі і доручила розвести сад, прислала маляра, щоб написав портрета з Кайдана. Розвів сад Кайдан, доріжки попроводив, дістав кращих сортів дерев і кожен рік на Спаса[?] надсилав графині овочі. Але сам ніколи до неї не з’являвся.

Увесь вік воювали — графиня ласками та увагами, а старий Кайдан суворою любов’ю до волі. Так і померли, не помирившись.

До другого поверху прилаштований балкон. Балкон і колони коло нього з старовинними поплутаними візерунками. Вийдеш на нього, і розстилається неосяжний простір — широкі болота, пологі очерети і густі кущі лісу. Де-не-де виблискує річка, а далі піднімаються в ліловім тумані помережані лани.

— Ей, ловко старі люди жили! — зітхаючи, говорить Петро Мотузок.

Якась хвиля котиться широкими просторами, коливається в синій млі, і без кінця сумно стає від сієї просторої пишної краси.

Кажуть, що в ті часи Петро Кайдан виходив на балкон спостерігати, чи не надходить до нього ворог, а в часи спочинку тут дрімав.

Серед боліт в одному місці помітний шпиль. Кажуть, там ховався другий козак Смусь, і кожного ранку перегукувались Кайдан з Смусем вибухами з рушниць, перевіряючи, чи живі зостались обидва за ніч. Зосталась і могила Кайдана. Хрест час від часу поновляють.

Повертаємося звідти з чудним настроєм. Наче упірнув в другий давній вік і виніс звідти, з могил, крихотки старовинного життя, і тому так моторошно стає.

А високі віковічні дуби меланхолійно гудуть верхів’ями, наче переспівують якусь давню таємну мелодію, якої ніхто не в силі розгадати.

Ідемо мовчки, кожен думаючи про своє. А в сій первісній таємності панує свій глибокий занімілий спокій, як свідок того, що пройдуть віки, а тут все зостанеться незмінним, таємно-первісним — і нічого по-пустому клопотатись.

Одного разу поїхав в місто. На розі однієї вулиці коло саду зустрічає мене Наталя.

— Уже й здороваться не хочеш, рано, Васильку! — з докором говорить вона.

— Наталю, то я просто не замітив! Як живеш, Наталю?

— Нічого, — покірно відповідає Наталя, — плаваю на човні, гуляю, лежу на сонці. Тільки нудно. Інколи приїздить Євген Григорович. Знаєш, Васильку, він держить себе героєм. Хоче виглядати суворим, замкнутим, з печаткою, мабуть, страждання.

Наталя дуже загоріла і зробилась свіжою, міцною і дуже інтересною.

— Ну, а коли ж ти приїдеш? Усе обіцяєш, обіцяєш, а ніколи і не заглянеш.

— Ніколи, Наталю. Ось улаштуюсь, скінчу роботи, тоді напевне приїду.

— Неправда твоя, — задумливо відповідає Наталя. — Не приїдеш ти, бачу вже я. Проте, як знаєш.

— Знаєш, Наталю, що? — весело говорю я. — А чом тобі не приїхати до мене? Було б і оригінально, і дуже мило.

— Правда? — недовірливо питає мене Наталя.

— Ну, розуміється. Вшанував би тебе чаєм з липовим медом, показав би тобі місцевості, а в нас дуже цікаві, Наталю, місця. Справді, приїзди!

— Ой, як інтересно! Приїду, неодмінно приїду, — весело киває мені Наталя і крізь сльози посилає мені теплу променясту усмішку.

Звечора приходить до мене інколи Петро Михайлович. Він стомився за день, а проте кортить побалакати.

— І-і… Якби ви знали, Василю Павловичу, — жаліючись, каже він, — як мені кортить кинути все і піти в артисти.

Здається, все оддав би, ладний би і голодати, і все, аби тільки в артисти. А от… характеру не хватає, — сумно додає він.

Інколи до нас пристає і Марусинка. Вона кожен раз уважно слухає Петра Михайловича і, певне, жаліє його.

— Ну, тепер, Марусинко, зостаюсь тут постійно, — кажу я, коли ми зостаємося вдвох.

— Ото й добре. Так краще… — говорить вона тихо, спокійно і радісно киває мені головою.

Я підходжу до неї, беру її за руку і кажу:

— Спасибі тобі, Марусинко, за твою ласку до мене!

— Ні за що, паничу, — тихо говорить вона, і я помічаю в неї покірливу ласкаву готовність до всього.

"Ех, Марусинко, Марусинко! — думаю собі. — Ти така славна, тендітна і хрупка дівчина, і боюсь я, щоб не розбити тебе".

А темна хвиля підпливає до горла, така гидотна, і сором стає за себе перед Марусинкою.

Вона ще якийсь час стоїть у мене, розпитує про справи і потихеньку одходить до себе. А через хвилину чути, як вона шепоче щось, певне, молиться, але також повільно, з м’якою задумливістю.

А я ще довго сиджу за роботою, і в задумливій тиші з пахощами засушених рослин так легко працюється. Забуваєш все навколо, поглибившись в роботу. А проте коли-не-коли так і спиниться думка на всьому пережитому. Так, ненароком підкрадуться старі почуття та й шарудять десь всередині.

Проходять шуми весняні. Лише відгуки останні залишили. Наспівали, наспівали, та й одійшли. Але чому такий глибокий смуток залишився на серці? Чому зоставив він такі глибокі скорботні ноти?

Вранці мене будить або Петро Михайлович, або ж Марусинка. Через який час виходжу в поле. Сонце вже високо піднялось і сліпить очі яскравими променями. Дзвенить музика літа і заповнює свіжими соками мою душу. Петро Михайлович бадьорий.

— Ай, добре робота йде сьогодні, Василю Павловичу! — потираючи лисину, говорить він.

Поволі вплітаєшся в роботу і не помічаєш, як проходить і день. А на тютюнових плантаціях довгими рядками сапають дівчата. Понахилялись за роботою, з-під високо піднятих спідниць видно міцні загорілі литки, а вони тягнуть довгу журливо-тоскну пісню "Петрівок". Нервово-тремтячий вітер підхвачує їх пісню і несе її на луки, до шумів верболозових.

1918